

TURİZM SEKTÖRÜ İLE İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ ANALİZİ

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TOURISM SECTOR AND ECONOMIC GROWTH

Doç. Dr. LEVENT AKSU

Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye MYO, İşletme Yönetimi Bölüm Başkanı,

leventaksu71@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2298-0762>

ÖZET

Turizm sektörü, küresel ölçekte iktisadi büyümeyi destekleyen stratejik sektörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu çalışma, turizm öncüllü büyüme hipotezi çerçevesinde turizm ile iktisadi büyüme arasındaki teorik ve ampirik ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Turizm öncüllü büyüme hipotezi, turizm faaliyetlerinin döviz gelirlerini artırarak cari işlemler dengesini iyileştirdiğini, yatırım hacmini genişlettiğini ve istihdam olanaklarını artırarak iktisadi büyüme sürecini hızlandırdığını ileri sürmektedir. Turizm sektörü, hizmet ihracatı niteliği taşıması nedeniyle özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir büyüme aracı olarak görülmektedir. Çalışmada turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri gelir, istihdam, yatırım, teknoloji transferi ve bölgesel kalkınma boyutları açısından değerlendirilmiştir. Turizm faaliyetleri ulaştırma, konaklama, ticaret ve eğlence sektörleri ile güçlü bağlantılar kurarak ekonomide çarpan etkisi oluşturmaktadır. Bu durum toplam üretim kapasitesini artırmakta ve iktisadi büyümenin sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır. Ayrıca turizm gelirleri döviz rezervlerini güçlendirerek makroekonomik istikrarın sağlanmasına destek olmaktadır. Literatür incelemeleri turizm ve iktisadi büyüme arasında genellikle pozitif yönlü bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu ilişkinin yönü ve gücü ülkelerin ekonomik yapısına, altyapı düzeyine, kurumsal kapasitesine ve turizm çeşitliliğine bağlı olarak değişebilmektedir. Bazı ülkelerde turizm iktisadi büyümeyi desteklerken, bazı ülkelerde iktisadi büyümenin turizm sektörünü teşvik ettiği görülmektedir. Bu durum turizm sektörü ve iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olabileceğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak turizm sektörü iktisadi büyüme açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak turizmin büyüme üzerindeki etkisinin sürdürülebilir olabilmesi için çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda planlanması gerekmektedir. Turizm politikalarının altyapı yatırımları, beşerî sermaye gelişimi ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile entegre edilmesi iktisadi büyümenin uzun vadede istikrarlı bir şekilde devam etmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Ekonomik Büyüme, Turizm Öncüllü Büyüme Hipotezi, Sürdürülebilir Kalkınma, Döviz Gelirleri, İstihdam, Makroekonomik İstikrar

ABSTRACT

The tourism sector is accepted as one of the strategic industries supporting economic growth at the global level. This study aims to examine the theoretical and empirical relationship between tourism and economic growth within the framework of the tourism-led growth hypothesis. The tourism-led growth hypothesis suggests that tourism activities accelerate economic growth by increasing foreign exchange revenues, improving the current account balance, expanding investment volume, and creating employment opportunities. Since tourism has the characteristics of service exports, it is considered an important growth instrument, particularly for developing countries. In this study, the effects of tourism on economic growth are evaluated in terms of income generation, employment creation,

investment expansion, technology transfer, and regional development. Tourism activities establish strong linkages with transportation, accommodation, trade, and entertainment sectors, thereby creating multiplier effects within the economy. This multiplier mechanism increases total production capacity and supports the sustainability of economic growth. Additionally, tourism revenues strengthen foreign exchange reserves and contribute to macroeconomic stability. Literature reviews generally indicate a positive relationship between tourism and economic growth. However, the direction and strength of this relationship may vary depending on countries' economic structures, infrastructure levels, institutional capacity, and tourism diversification. In some countries, tourism stimulates economic growth, whereas in others, economic growth promotes tourism development. This situation reveals the possibility of a bidirectional causality relationship between tourism and economic growth. In conclusion, the tourism sector offers significant opportunities for economic growth. However, for tourism's contribution to growth to remain sustainable, it must be planned in accordance with environmental and social sustainability principles. Integrating tourism policies with infrastructure investments, human capital development, and sustainable development goals will contribute to maintaining long-term stable economic growth.

Keywords: Tourism, Economic Growth, Tourism-Led Growth Hypothesis, Sustainable Development, Foreign Exchange Revenues, Employment, Macroeconomic Stability

1. GİRİŞ

Turizm sektörü, hizmetler sektörü içerisinde yer alan ve döviz kazandırıcı özelliği nedeniyle özellikle gelişmekte olan ülkelerde iktisadi büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Turizm faaliyetleri; gelir artışı, istihdam yaratma, bölgesel kalkınma, dış ticaret dengesi ve kamu maliyesi üzerinde çok boyutlu etkiler oluşturarak iktisadi büyümeyi desteklemektedir. Bu çerçevede, Türkiye ekonomisinde turizm sektörü, özellikle 1980 sonrası dış açılma politikalarıyla birlikte büyümenin önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir.

Turizm sektörü, küreselleşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte dünya ekonomisinde stratejik öneme sahip hizmet sektörlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler, gelir seviyelerinin artması, iletişim ağlarının genişlemesi ve serbest dolaşım olanaklarının artması turizm faaliyetlerini küresel ölçekte yaygınlaştırmıştır. Bu süreç, turizmi yalnızca kültürel ve sosyal bir faaliyet olmaktan çıkararak iktisadi büyümenin önemli belirleyicilerinden biri haline getirmiştir. Günümüzde turizm sektörü, ülkelerin dış ticaret performansını, istihdam düzeyini, yatırım hacmini ve bölgesel kalkınma dinamiklerini doğrudan etkileyen bir ekonomik faaliyet alanı olarak değerlendirilmektedir.

Turizm ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki, ekonomik literatürde farklı teorik yaklaşımlar çerçevesinde incelenmektedir. Bu yaklaşımlardan biri olan turizm odaklı büyüme hipotezi, turizm gelirlerinin iktisadi büyümenin itici gücü olduğunu savunmaktadır. Bu hipoteze göre turizm sektörü, döviz kazandırıcı özelliği sayesinde ülkelerin dış finansman ihtiyaçlarını azaltmakta, yatırımların artmasını teşvik etmekte ve toplam talebi genişleterek iktisadi büyümeye katkı sağlamaktadır. Turizm faaliyetleri sonucunda oluşan gelir artışı, tüketim harcamalarını artırmakta ve ekonomide çarpan etkisi oluşturarak farklı sektörlerde üretim artışına yol açmaktadır.

İktisadi büyüme ile turizm sektörü arasındaki ilişki yalnızca turizmin büyümeyi desteklemesiyle sınırlı değildir. İktisadi büyüme süreci de turizm sektörünün gelişimini hızlandırmaktadır. İktisadi büyüme ile birlikte altyapı yatırımlarının artması, ulaşım ağlarının gelişmesi, hizmet kalitesinin yükselmesi ve teknolojik yeniliklerin yaygınlaşması turizm

sektörünün rekabet gücünü artırmaktadır. Bu durum turizm ve büyüme arasında karşılıklı etkileşim yaratan dinamik bir yapı ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle birçok ampirik çalışma, turizm ile iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Turizm sektörünün iktisadi büyümeye katkısı, üretim ve gelir yaratma mekanizmaları üzerinden gerçekleşmektedir. Turizm faaliyetleri, konaklama, ulaştırma, yiyecek-içecek, eğlence, kültür ve ticaret gibi birçok alt sektörü harekete geçirmektedir. Bu sektörler arasındaki ileri ve geri bağlantılar ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesini sağlamakta ve toplam faktör verimliliğini artırmaktadır. Turizm yatırımları özellikle hizmet sektöründe kapasite artışı sağlayarak iktisadi büyümeye doğrudan katkıda bulunmaktadır. Ayrıca turizm sektörü, girişimcilik faaliyetlerini teşvik ederek yeni iş alanlarının oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Turizm sektörü, istihdam yaratma kapasitesi açısından da iktisadi büyümenin önemli bileşenlerinden biridir. Emek yoğun yapısı nedeniyle turizm faaliyetleri, düşük vasıflı iş gücünden yüksek nitelikli uzman personeline kadar geniş bir istihdam alanı oluşturmaktadır. Turizm sektöründe oluşan istihdam, işsizlik oranlarının düşürülmesine katkı sağlamakta ve hane halkı gelirlerini artırarak tüketim harcamalarının genişlemesine neden olmaktadır. Bu durum, toplam talep düzeyini artırarak iktisadi büyüme sürecini desteklemektedir.

Turizm sektörünün iktisadi büyümeye sağladığı katkılar, bölgesel kalkınma açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Turizm yatırımları genellikle doğal ve kültürel zenginliklerin bulunduğu bölgelerde yoğunlaşmakta ve bu bölgelerde altyapı yatırımlarının gelişmesine katkı sağlamaktadır. Turizm faaliyetleri sayesinde ulaşım, iletişim, sağlık ve eğitim hizmetlerinin gelişmesi yerel ekonomilerin canlanmasına neden olmaktadır. Bu süreç, bölgesel gelir farklılıklarının azaltılmasına ve ekonomik kalkınmanın dengeli şekilde yayılmasına katkı sağlamaktadır.

Turizm sektörü, dış ticaret dengesi ve cari işlemler dengesi açısından da iktisadi büyüme üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Turizm gelirleri, ülkeler için önemli bir döviz kaynağı oluşturmaktadır. Döviz gelirlerinin artması, dış ticaret açıklarının finansmanını kolaylaştırmakta ve makroekonomik istikrarın güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle enerji ve ara malı ithalatına bağımlı ekonomilerde turizm gelirleri, cari açık sorununu azaltıcı etki yaratmaktadır. Bu durum, iktisadi büyümenin sürdürülebilirliğini destekleyen önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir.

Turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkileri incelendiğinde, sektörün dış şoklara karşı duyarlı olduğu da görülmektedir. Küresel ekonomik krizler, salgın hastalıklar, siyasi istikrarsızlıklar ve güvenlik sorunları turizm talebini doğrudan etkileyebilmektedir. Bu tür dışsal faktörler turizm gelirlerinde dalgalanmalara neden olarak iktisadi büyüme performansını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle turizm sektörüne dayalı büyüme stratejilerinin sürdürülebilirliği için risk yönetimi politikalarının geliştirilmesi önem taşımaktadır.

Turizm sektörünün iktisadi büyümeye katkısının artırılabilmesi, sektörde katma değeri yüksek faaliyetlerin geliştirilmesine bağlıdır. Sağlık turizmi, kültür turizmi, kongre turizmi ve ekoturizm gibi alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi, turizm gelirlerinin çeşitlendirilmesini sağlamaktadır. Ayrıca dijitalleşme, sürdürülebilir turizm uygulamaları ve yenilikçi hizmet modelleri turizm sektörünün rekabet gücünü artırarak iktisadi büyümeye uzun vadeli katkı sağlamaktadır.

Turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki, gelişmekte olan ülkeler açısından stratejik önem taşımaktadır. Bu bağlamda Türkiye, sahip olduğu doğal, tarihi ve kültürel zenginlikler sayesinde turizm potansiyeli yüksek ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye’de

turizm sektörü, döviz gelirleri, istihdam yaratma kapasitesi ve bölgesel kalkınmaya sağladığı katkılar nedeniyle iktisadi büyümenin önemli bileşenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Turizm sektörünün sürdürülebilir büyüme stratejileri ile desteklenmesi, Türkiye ekonomisinin uzun vadeli kalkınma hedeflerine ulaşmasında önemli rol oynayacaktır.

2. TURİZM ve İKTİSADİ BÜYÜME KAVRAMLARININ ANALİZİ VE UNSURLARI

İktisadi büyüme kavramını tanımlamak gerekirse; “Milli gelirdeki bir artışı ifade etmekle beraber, iktisadi yapıda meydana getirilen topyekûn üretim ile kişi başına reel (yani fiyat değişmelerinden arındırılmış) hasıladaki artışları ifade etmektedir. Bu artışlar, ancak uzun dönemde ülkenin üretim ölçeğinin veya potansiyelinin genişlemesi veya daha üretken kullanılması sayesinde (yani üretim faktörlerinin miktarlarındaki ve/veya üretkenliklerindeki artışlarla) ortaya çıkartılabileceğinden, iktisadi büyüme olgusu, kantitatif nitelikli bir üretim fonksiyonu olarak arz cephesince belirlenen çok boyutlu bir üretim kapasite artışıdır. Bir ülkenin üretim kapasitesinin, o ülkenin sahip olduğu doğal kaynaklara, beşerî sermayeye ve bunların kullanım kapasitesi ile kalitesine bağlı olduğu bir gerçektir.” (Ayrıntılı olarak bkznz: Sabri F. Ülgener, 1991: 19-20; aktaran bkznz: Aksu, 2025: 49-50).

Bu açıdan bakıldığında, “beşerî sermayenin kalitesine ve verimliliğine, istihdam ve sermaye miktarına, bilim ve teknolojiyi kullanım düzeyine (Ar-Ge araştırmaları, bilimsel makale sayıları, üniversite ve bilim adamı sayısı, alınan patent sayıları vb.), yurt içi tasarruflarına ve doğrudan yabancı yatırımlara, doğal kaynakların miktarı ve kullanımına, eğitim ve sağlık kalitesine, dışa açıklık durumuna, kamu maliyesi politikalarına ve uygulama düzeylerine, enflasyon ve faiz oranlarının düzeyine, vs. bağlıdır.” (Aksu, 2018: 14-15; Gürbüz, 1998: 130-131; aktaran bkznz: Aksu, 2025: 49-50).

Özgüven ise iktisadi büyümeyi şöyle açıklamıştır; “bir ekonomide ve belli bir dönemde (genellikle bir yılda) bir miktar, bir ağırlık, bir hacim, bir büyüklük artışıdır. Öyle ki bu artışlar, insanları ve ülkeyi bugünkünden daha sağlam ve daha kuvvetli bir güce, daha yüksek bir gelir düzeyine doğru götürebilecek aritmetik, kantitatif yani miktar ile açıklanan bir artıştır” (Özgüven, 1988: 36; Aksu, 2018: 9-10; aktaran bkznz: Aksu, 2025: 49-50). İktisadi büyüme; “bir ekonominin üretim kapasitesinde, sayısal ve niceliksel olarak ölçülebilen genişleme veya miktar artışıdır.” (Freyssinet, 1985: 124). Ülgener ise, iktisadi büyümeyi şöyle tanımlamıştır; “iktisadi hayatın temel verilerinde (işgücü, tabi kaynaklar, teçhizat), fert başına bir yıldan öbürüne daha yüksek bir reel gelir sağlayacak şekilde devamlı artışlardır” (Ülgener, 1991: 409-410; aktaran bkznz: Aksu, 2025: 49-50).

Turizm kavramı, bireylerin sürekli yaşadıkları yer dışındaki destinasyonlara belirli bir süre için seyahat etmeleri ve bu seyahat süresince konaklama, dinlenme, eğlenme, kültürel faaliyetlere katılma ve çeşitli hizmetlerden yararlanma faaliyetlerini kapsayan çok boyutlu bir olgu olarak tanımlanmaktadır. Turizm yalnızca seyahat faaliyetlerini değil, bu faaliyetlere bağlı olarak gelişen ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel süreçleri de içeren geniş kapsamlı bir sistemdir.

Uluslararası literatürde turizm kavramı farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Turizm alanında en yaygın kabul gören tanımlardan biri Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yapılmıştır. UNWTO’ya göre turizm, bireylerin eğlenme, iş, sağlık, eğitim veya diğer amaçlarla sürekli yaşadıkları yer dışındaki bir bölgeye bir yıldan daha kısa süreli seyahat etmeleri ve bu süreçte gerçekleştirdikleri faaliyetlerin bütünüdür (UNWTO, 2010: 10-11).

Turizm literatüründe önemli çalışmaları bulunan Tourism: Economic, Physical and Social Impacts adlı eserde, Alister Mathieson ve Geoffrey Wall turizmi; bireylerin geçici

seyahatleri sonucunda ortaya çıkan ekonomik, fiziksel ve sosyal etkiler bütünü olarak ele almıştır. Bu yaklaşım turizmin yalnızca seyahat faaliyeti değil, aynı zamanda çok yönlü kalkınma süreci olduğunu vurgulamaktadır (Mathieson & Wall, 1982: 1-2).

Turizm yönetimi ve destinasyon gelişimi üzerine yapılan çalışmalardan biri olan Tourism Management adlı eserde Stephen J. Page, turizmi destinasyonlarda planlama, pazarlama, hizmet üretimi ve ziyaretçi yönetimini kapsayan dinamik bir endüstri olarak tanımlamaktadır. Page'e göre turizm sektörü, küresel ölçekte ekonomik rekabet gücü yaratan stratejik bir endüstri niteliği taşımaktadır (Page, 2016: 3-5).

Turizmin küresel ekonomik etkilerini inceleyen önemli çalışmalardan biri olan Tourism and Economic Development adlı eserde Richard Sharpley, turizmi gelişmekte olan ülkeler için ekonomik kalkınmayı destekleyen stratejik bir sektör olarak değerlendirmiştir. Sharpley, turizmin özellikle döviz kazandırıcı etkisi ve istihdam oluşturma kapasitesi nedeniyle kalkınma politikalarında önemli rol oynadığını belirtmektedir (Sharpley, 2002: 12-14).

Turizmin sürdürülebilirlik boyutunu ele alan çalışmalardan biri olan Sustainable Tourism: Theory and Practice adlı eserde David Weaver, turizmi çevresel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde değerlendirmiştir. Weaver'e göre turizm, doğal kaynakların korunması ve yerel toplumların refahının artırılması hedefleriyle planlanması gereken bütüncül bir kalkınma aracıdır (Weaver, 2010: 9-12).

Turizm ekonomisi alanında önemli katkılar sağlayan Tourism Principles and Practice adlı çalışmada ise Chris Cooper turizmi; seyahat eden bireylerin ihtiyaçlarını karşılayan ve turistik ürünlerin üretimi, dağıtımı ve tüketimini kapsayan hizmet sistemi olarak tanımlamaktadır. Bu tanım turizmi ekonomik faaliyetler bütünü olarak ele almaktadır (Cooper vd., 2008: 5-7).

Turizm sosyolojisi perspektifinden turizm kavramını inceleyen The Tourist: A New Theory of the Leisure Class adlı eserinde Dean MacCannell, turizmi modern toplumun kültürel tüketim biçimlerinden biri olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım turizmin sosyal ve kültürel boyutuna dikkat çekmektedir (MacCannell, 1976: 1-3).

Turizm ekonomisinin uluslararası boyutunu ele alan Tourism Economics adlı eserde M. Thea Sinclair ve Mike Stabler, turizmi hizmet ticaretinin önemli bir bileşeni ve iktisadi büyümenin belirleyicisi olarak ele almıştır (Sinclair & Stabler, 2005: 4-6).

Bu tanımlar incelendiğinde turizmin;

- Ekonomik faaliyet,
- Sosyal ve kültürel etkileşim,
- Hizmet üretim süreci,
- Uluslararası ticaret unsuru gibi çok boyutlu yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Uluslararası literatürde yer alan tanımlar incelendiğinde turizmin;

- Geçici seyahat faaliyetlerini kapsayan hareketlilik süreci,
- Hizmet üretimi ve tüketimine dayalı ekonomik faaliyet,
- Kültürel ve sosyal etkileşim mekanizması,
- Uluslararası ticaret ve kalkınma aracı,
- Sürdürülebilir kalkınma politikalarının önemli bileşeni olduğu görülmektedir.

Turizm, özellikle gelişmekte olan ülkelerde iktisadi büyüme, istihdam artışı, döviz kazancı ve bölgesel kalkınma açısından stratejik bir sektör olarak kabul edilmektedir.

Tablo 1: Türkiye Turizm Sektörü Temel Göstergeleri (1980- 2025*)

Yıl	Turizm Geliri (Milyon \$)	Turist Sayısı (Milyon)	GSYİH (Milyar \$)	Turizmin GSYİH Payı (%)	Turizm Yatak Kapasitesi (Bin)	Turizm İşletme Sayısı	Kişi Başı Harcama (\$)	Ortalama Kalış Süresi (Gün)
1980	326	1,3	68.7	0.6	56	650	250	3.2
1985	1,482	2,6	67.2	2.8	120	1,15	570	3.8
1990	3,225	4,5	150.6	2.1	173	1,75	716	4.0
1995	4,957	6,5	169.4	2.9	315	2,95	763	4.2
2000	7,636	10,4	274.3	3.8	567	5,2	734	4.8
2005	18	20,3	400.0	4.5	786	8,4	887	5.0
2010	23	31,3	735.0	3.1	1,02	11,5	735	5.4
2015	31,5	36.2	720.0	4.4	1,24	13,8	870	5.2
2020	12	15,8	700.0	1.7	1,58	16	760	4.1
2023	46	51.0	900.0	5.1	1,9	18,5	903	6.0
2024*	52	56.0	1,02	5.1	2,02	19,3	930	6.2
2025*	58	60.0	1,08	5.3	2,15	20,1	965	6.4

(*Tahmini / projeksiyon veriler) Kaynak: TÜİK. (2024). *Turizm İstatistikleri, 1980-2023*. Ankara: TÜİK Yayınları., World Bank Data Portal: GDP (Current US\$), Tourism Indicators. UNWTO. (2024). *International Tourism Statistics Database.*, OECD. (2022). *Tourism Trends and Policies*. Paris., WTTC. (2023). *Travel & Tourism Economic Impact Report: Türkiye.*, IMF. (2023). *Balance of Payments Statistics*. Washington, DC.

3. LİTERATÜR ANALİZİ

Turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki, özellikle 1980’li yıllardan itibaren küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte iktisat literatüründe yoğun biçimde incelenmeye başlanmıştır. Turizmin döviz kazandırıcı etkisi, istihdam yaratma kapasitesi ve bölgesel kalkınmayı destekleyen yapısı, iktisadi büyüme süreçlerinde stratejik bir sektör olarak ele alınmasına neden olmuştur. Turizm-büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalar genel olarak üç temel yaklaşım etrafında şekillenmektedir: turizm öncüllü büyüme hipotezi, büyüme öncüllü turizm hipotezi ve çift yönlü nedensellik yaklaşımı. Bu kapsamda turizm faaliyetlerinin iktisadi büyümeyi destekleyici bir unsur olup olmadığı ya da iktisadi büyümenin turizm talebini artırıp artırmadığı sorusu literatürde geniş şekilde tartışılmıştır.

Turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini sistematik biçimde inceleyen ilk çalışmalar arasında Stephen L. J. Smith’in turizmi ekonomik faaliyetlerin bir alt sektörü olarak ele alan yaklaşımı önemli bir yer tutmaktadır. Smith’e göre turizm, mal ve hizmet üretimi ile doğrudan ilişkili olup ulusal gelir hesaplarına katkı sağlayan çok boyutlu bir ekonomik faaliyet alanıdır. Smith’in çalışmalarında turizmin ulaşım, konaklama, yeme-içme ve eğlence hizmetleriyle entegre bir ekonomik sistem oluşturduğu ve bu yapının çarpan etkisi yaratarak iktisadi büyümeyi desteklediği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, turizmin sadece hizmet sektörü değil, aynı zamanda üretim ve tüketim süreçlerini birleştiren karma bir ekonomik faaliyet olduğunu ortaya koymuştur (Smith, 1994: 585-590).

Turizmin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini teorik çerçevede ele alan önemli çalışmalardan biri de John Fletcher tarafından geliştirilmiştir. Fletcher, turizmin gelir, istihdam ve yatırım kanalları üzerinden büyüme sürecine katkı sağladığını ifade etmektedir. Fletcher’a göre turizm sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikimini hızlandıran bir sektör niteliği taşımaktadır. Turizm yatırımları altyapı gelişimini teşvik

etmekte, ulaştırma ve iletişim sistemlerini güçlendirmekte ve böylece iktisadi büyümenin sürdürülebilirliğini desteklemektedir. Bu yaklaşım turizmin kalkınma ekonomisi içerisindeki rolünü açıklayan önemli teorik katkılar sunmaktadır (Fletcher et al, 2008: 32-55).

Turizm-büyüme ilişkisini ampirik olarak inceleyen çalışmaların öncülerinden biri Manuel Figini ve Laura Vici tarafından yapılmıştır. Araştırmacılar turizmin özellikle gelişmekte olan ülkelerde iktisadi büyümeyi hızlandırıcı bir unsur olduğunu göstermiştir. Figini ve Vici, turizm gelirlerindeki artışın döviz rezervlerini güçlendirdiğini, cari açığın finansmanına katkı sağladığını ve yatırım kapasitesini artırdığını ortaya koymuştur. Bu bulgular turizmin makroekonomik istikrar üzerinde olumlu etkiler oluşturduğunu göstermektedir (Figini, & Vici, 2010: 789-805).

Turizm öncüllü büyüme hipotezini destekleyen en önemli ampirik çalışmalardan biri José T. Brida ve Manuela Pulina tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki bulunduğuna tespit edilmiştir. Araştırmacılar, turizm talebindeki artışın üretim kapasitesini genişlettiğini, hizmet sektörünü canlandırdığını ve bölgesel kalkınmayı desteklediğini belirtmektedir. Özellikle turizm yatırımlarının altyapı gelişimi ve teknolojik dönüşüm üzerinde çarpan etkisi oluşturduğunu ifade edilmektedir (Brida & Pulina, 2010: 911-924).

Turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkisini küresel ölçekte değerlendiren çalışmalar ise genellikle United Nations World Tourism Organization tarafından yayımlanan raporlarda ele alınmaktadır. UNWTO verilerine göre turizm sektörü dünya GSYH'sinin önemli bir bölümünü oluşturmakta ve küresel istihdamın yaklaşık onda birini sağlamaktadır. Bu raporlarda turizmin özellikle hizmet ticareti açısından stratejik bir döviz kaynağı olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca turizm faaliyetlerinin kültürel etkileşim, teknolojik yenilik ve bölgesel kalkınma süreçlerini hızlandırdığı belirtilmektedir (UNWTO, 2023: 9-27).

Turizm ile iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen literatürde Balaguer ve Cantavella-Jordá tarafından yapılan çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Araştırmacılar, İspanya ekonomisi üzerine yaptıkları analizlerde turizm gelirlerinden iktisadi büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Bu çalışma, turizmin iktisadi büyümenin itici gücü olabileceğini ortaya koyan öncü ampirik araştırmalardan biri olarak kabul edilmektedir (Balaguer & Cantavella-Jordá, 2002: 877-882).

Literatürde turizm sektörünün iktisadi büyümeye katkısının yalnızca gelir artışıyla sınırlı olmadığı, aynı zamanda istihdam ve beşerî sermaye gelişimi üzerinde de önemli etkiler oluşturduğı belirtilmektedir. Larry Dwyer ve Peter Forsyth, turizm sektörünün iş gücü piyasasında esnek istihdam yapıları oluşturduğunu ve özellikle genç nüfus için önemli bir istihdam alanı yarattığını ifade etmektedir. Bu durum turizmin sosyal refahı artırıcı bir sektör olduğunu göstermektedir (Dwyer & Forsyth, 2006: 15-40).

Turizm-büyüme literatüründe sürdürülebilirlik boyutu da son yıllarda önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Richard Sharpley, turizm faaliyetlerinin çevresel sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda yönetilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sharpley'e göre sürdürülebilir turizm politikaları iktisadi büyümenin uzun vadeli istikrarını sağlamaktadır. Bu yaklaşım turizmin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal kalkınma süreçleriyle entegre edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Sharpley, 2009: 48-72).

Sonuç olarak turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen literatür, turizmin makroekonomik performansı artıran stratejik bir sektör olduğunu göstermektedir. Turizm gelirleri döviz kazancı, yatırım artışı ve istihdam yaratma kanallarıyla iktisadi büyümeyi desteklemektedir. Bununla birlikte sürdürülebilir turizm politikalarının

uygulanması, turizm sektörünün uzun vadeli büyüme katkısını artıran önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Literatürdeki çalışmalar genel olarak turizm ile iktisadi büyüme arasında güçlü ve çok boyutlu bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Turizm öncüllü büyüme hipotezi, turizm sektörünün iktisadi büyümenin temel itici güçlerinden biri olduğunu savunan önemli bir kalkınma yaklaşımıdır. Bu hipoteze göre turizm gelirlerindeki artış, döviz girişlerini artırarak cari işlemler dengesini iyileştirmekte, yatırım hacmini genişletmekte, istihdam olanaklarını artırmakta ve toplam üretim kapasitesinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Hipotezin teorik temeli ihracata dayalı büyüme yaklaşımına dayanmaktadır. Turizm faaliyetleri, hizmet ihracatı niteliği taşıdığı için uluslararası ticaret yoluyla milli geliri artıran bir unsur olarak görülmektedir. Bu bağlamda turizm sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikimini hızlandıran, teknolojik yayılmayı destekleyen ve bölgesel kalkınmayı güçlendiren stratejik bir sektör olarak değerlendirilmektedir (Balaguer & Cantavella-Jordá, 2002: 879).

Turizm öncüllü büyüme hipotezinin teorik çerçevesi, turizm gelirlerinin çok yönlü ekonomik etkileri üzerine kuruludur. Turizm faaliyetleri yalnızca doğrudan gelir yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda ulaştırma, konaklama, yiyecek-içecek, eğlence ve perakende sektörlerinde çarpan etkisi oluşturmaktadır. Bu çarpan mekanizması, toplam faktör verimliliğini artırarak uzun dönem iktisadi büyüme sürecine katkı sağlamaktadır. Turizmin yarattığı döviz gelirleri, yatırım mallarının ithalatını kolaylaştırarak üretim kapasitesinin genişlemesine imkân tanımaktadır. Bu durum, iktisadi büyümenin sürdürülebilirliğini destekleyen önemli bir makroekonomik unsur olarak kabul edilmektedir (Chang H. Oh, 2005: 40-41).

Ampirik literatür incelendiğinde turizm öncüllü büyüme hipotezinin farklı ülkelerde farklı sonuçlar verdiği görülmektedir. İlk ampirik kanıtlardan biri olan İspanya örneği üzerine yapılan çalışmada turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasında uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışma, turizm sektörünün özellikle dış talep kaynaklı büyüme modelinin önemli bir bileşeni olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırma sonuçları, turizm yatırımlarının ve turist sayısındaki artışın iktisadi büyüme üzerinde kalıcı ve pozitif etkiler yarattığını göstermektedir (Balaguer & Cantavella-Jordá, 2002: 881-882).

Turizm öncüllü büyüme hipotezini destekleyen önemli çalışmalardan biri panel veri analizine dayanan araştırmalardır. Panel veri yaklaşımı, farklı ülkeler arasında turizmin büyüme üzerindeki etkisinin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesine imkân sağlamaktadır. Bu kapsamda turizm sektörünün özellikle gelişmekte olan ülkelerde iktisadi büyümeyi hızlandırdığı, ancak gelişmiş ülkelerde bu etkinin daha sınırlı kaldığı ortaya konulmuştur. Turizm sektörünün altyapı yatırımları, istihdam artışı ve dış ticaret hacmi üzerindeki etkileri büyüme sürecini destekleyen temel mekanizmalar olarak belirlenmiştir (Ching-Fu Lee & Chia-Ping Chang, 2008: 185-186).

Turizm öncüllü büyüme hipotezinin bir diğer önemli boyutu ise turizm talebinin iktisadi büyüme üzerindeki dinamik etkileridir. Turizm talebi modelleri üzerine yapılan çalışmalar, turist harcamalarının iç talebi artırarak ekonomik faaliyetleri genişlettiğini göstermektedir. Bu durum, özellikle hizmet sektörünün gelişimini hızlandırmakta ve ekonomide yapısal dönüşümü teşvik etmektedir. Turizm talebindeki artışın yatırım, gelir dağılımı ve istihdam üzerinde önemli etkiler yarattığı belirtilmektedir (Song & Li, 2008: 205-206).

Turizm öncüllü büyüme hipotezinin doğruluğu ülkelerin ekonomik yapısına bağlı olarak değişebilmektedir. Bazı çalışmalarda turizmin iktisadi büyümeyi desteklediği, bazı çalışmalarda ise büyümenin turizmi teşvik ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, turizm ve iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olabileceğini göstermektedir. Turizmin

büyüme üzerindeki etkisi, ülkenin altyapı seviyesi, beşerî sermaye kapasitesi, kurumsal yapı ve turizm çeşitliliği gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir (Brida & Pulina, 2010: 1-33).

Turizm öncüllü büyüme hipotezinin sürdürülebilir kalkınma boyutu da literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Turizm sektörünün iktisadi büyümeye katkı sağlarken çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik ilkelerine uygun şekilde yönetilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Sürdürülebilir turizm politikaları, doğal kaynakların korunmasını sağlarken uzun vadede iktisadi büyümenin istikrarlı bir şekilde devam etmesine imkân tanımaktadır (Sharpley, 2009: 45-47).

Son yıllarda yapılan çalışmalar turizm öncüllü büyüme hipotezinin küresel ölçekte önemini artırdığını göstermektedir. Turizm sektörü küresel ölçekte istihdam yaratma, döviz gelirlerini artırma ve iktisadi büyümeyi destekleme açısından stratejik bir sektör olarak kabul edilmektedir. Uluslararası raporlar turizmin dünya ekonomisinde büyümenin önemli bir bileşeni haline geldiğini ortaya koymaktadır (United Nations World Tourism Organization, 2020: 8-10).

Tablo 2: Turizm Sektörü ile İktisadi Büyüme İlişkisinin Literatür Analizi

Dönem	Yazar / Çalışma	Temel Yaklaşım	Kullanılan Yöntem	Literatüre Katkı
1972	Erik Cohen	Turizmin sosyo-ekonomik etkileri	Teorik analiz	Turizmin ekonomik kalkınma ve sosyal dönüşüm üzerindeki etkileri ilk kez sistematik biçimde incelenmiştir.
1994	Stephen L. J. Smith	Turizm ürün modeli	Kavramsal analiz	Turizmin ekonomik üretim ve hizmet zinciri içindeki yapısını açıklamıştır.
2002	Balaguer & Cantavella-Jordá	Turizm öncüllü büyüme hipotezi	Eşbütünleşme ve nedensellik	Turizmin uzun dönem büyümeyi desteklediğini ampirik olarak ortaya koymuştur.
2005	Chang H. Oh	Turizm ve iktisadi büyüme ilişkisi	Granger nedensellik ve VAR	Güney Kore örneğinde turizm ve büyüme arasındaki karşılıklı ilişkiyi test etmiştir.
2006	Larry Dwyer & Peter Forsyth	Turizm ekonomisi ve istihdam	Ekonomik modelleme	Turizmin işgücü piyasası ve refah üzerindeki etkilerini açıklamıştır.
2007	Pedro Sequeira & Carlos Campos	Turizm ve iktisadi büyüme	Panel veri analizi	Turizmin gelişmekte olan ülkelerde büyümeyi hızlandırdığını göstermiştir.
2008	Haiyan Song & Gang Li	Turizm talep modelleri	Ekonometrik modelleme	Turizm talebi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi tahmin modelleriyle incelemiştir.
2008	Ching-Fu Lee & Chia-Ping Chang	Turizm ve büyüme nedenselliği	Panel veri ve nedensellik analizi	Turizmin büyüme üzerindeki etkisinin ülke gelişmişlik düzeyine bağlı olduğunu ortaya koymuştur.
2009	Salih Katircioglu	Turizm ve iktisadi büyüme	Zaman serisi analizi	Turizm gelirlerinin büyüme üzerindeki uzun dönem etkilerini incelemiştir.
2009	Richard Sharpley	Sürdürülebilir turizm yaklaşımı	Çevresel-ekonomik analiz	Turizmin sürdürülebilir kalkınma ile entegrasyonunu ortaya koymuştur.
2010	Manuel Figini & Laura Vici	Turizm ve makroekonomik büyüme	Panel veri	Turizm gelirlerinin döviz rezervleri ve yatırım üzerindeki etkisini analiz etmiştir.
2010	José T. Brida, Manuel Pulina & Sandra Deidda	Turizm talebi ve büyüme	Ampirik büyüme modelleri	Turizm öncüllü büyüme hipotezine güçlü ampirik kanıt sunmuştur.
2011	José Eugénio-Martín	Turizm ve kalkınma	Panel veri	Turizmin düşük gelirli ülkelerde büyüme üzerindeki etkisini analiz etmiştir.
2015	Chor Foon Tang & Eu Chye Tan	Turizm ve iktisadi büyüme	ARDL ve eşbütünleşme analizi	Turizm ve büyüme arasında uzun dönem denge ilişkisini ortaya koymuştur.
2018	Turgut Turan Dogru & Ugur Bulut	Turizm ve ekonomik kalkınma	Panel veri ve nedensellik analizi	Turizmin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin ülkeler arasında farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur.
2020+	United Nations World Tourism Organization	Küresel turizm ve sürdürülebilir büyüme	Makro veri analizleri	Turizmin küresel GSYH ve istihdam üzerindeki rolünü sistematik biçimde raporlamaktadır.

4. EKONOMETRİK TESTLER

Bu çalışmada Türkiye’de ulaştırma sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin ampirik olarak analiz edilebilmesi amacıyla 1980-2024 dönemini kapsayan yıllık zaman serisi verileri kullanılmıştır. Çalışmada uzun dönemli yapısal dönüşümlerin ve turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin sağlıklı biçimde ölçülebilmesi için yaklaşık 45 yıllık

veri seti tercih edilmiştir. Uzun dönem veri kullanımı, ulaştırma altyapısının ekonomik etkilerinin gecikmeli ortaya çıkması ve sermaye stokunun zaman içerisinde birikimli etkiler yaratması nedeniyle literatürde yaygın olarak tercih edilen bir yöntemdir. Araştırmada kullanılan veriler güvenilir ve uluslararası kabul görmüş kurumsal veri tabanlarından elde edilmiştir. Makroekonomik büyüme göstergesi olan Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) verileri Dünya Bankası (World Development Indicators) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanlarından alınmıştır. Turizm sektörü yatırım verileri ise, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Turizm Bakanlığı verilerinden yararlanılmıştır. Türkiye İstatistik Kurumundan; Turizm gelirleri, turist sayısı, turizm işletme ve yatak kapasitesi verileri. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasından; GSYİH, döviz gelirleri ve makroekonomik göstergeler. Dünya Bankası verilerinden, Uluslararası karşılaştırmalı büyüme ve turizm göstergeleri. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütünden; Küresel turizm eğilimleri ve turizm gelir verileri alınmıştır.

Ekonometrik analiz sürecinde zaman serisi yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikle serilerin durağanlık özelliklerini belirlemek amacıyla Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. Uzun dönem ilişkiyi belirlemek amacıyla Johansen eşbütünleşme testi, kısa ve uzun dönem dinamiklerini analiz etmek amacıyla Vektör Otoregresif Model (VAR) ve Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki yön ve etki ilişkilerini ortaya koymak amacıyla Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Tüm ekonometrik analizler EViews 12 ve Stata 17 paket programları kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu yazılımlar zaman serisi analizlerinde yüksek hesaplama doğruluğu ve gelişmiş modelleme imkânı sağlaması nedeniyle literatürde yaygın olarak kullanılmaktadır. Çalışmada kullanılan değişkenler ve tanımları aşağıda detaylı olarak verilmiştir:

Ekonometrik analizlerde kullanılan turizm değişkenleri, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini ölçebilmek amacıyla seçilen temel göstergelerden oluşmaktadır. Bu değişkenler hem turizm faaliyetlerinin büyüklüğünü hem de ekonomik sistemle olan etkileşimini yansıtmaktadır. Değişkenlerin tanımları ve hangi ekonometrik testlerde kullanıldıkları aşağıda açıklanmaktadır.

Turizm gelirleri değişkeni, ülkeye gelen yabancı ziyaretçilerin gerçekleştirdiği toplam harcamaları ifade etmektedir. Bu değişken, turizm sektörünün döviz kazandırıcı etkisini ve dış gelir yaratma kapasitesini ölçmek amacıyla kullanılmaktadır. Turizm gelirleri genellikle iktisadi büyüme modellerinde bağımsız değişken olarak yer almakta ve özellikle birim kök testleri, eşbütünleşme analizleri ve nedensellik testlerinde kullanılmaktadır. Bu veriler büyük ölçüde Türkiye İstatistik Kurumu ve Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü tarafından yayımlanan turizm istatistiklerinden elde edilmektedir.

Turist sayısı değişkeni, belirli bir dönemde ülkeyi ziyaret eden yabancı turist sayısını göstermektedir. Bu değişken turizm talebinin büyüklüğünü ve turizm sektörünün uluslararası rekabet gücünü ölçmek için kullanılmaktadır. Turist sayısı serisi genellikle iktisadi büyüme ile turizm talebi arasındaki ilişkiyi inceleyen regresyon modellerinde ve nedensellik analizlerinde yer almaktadır. Ayrıca bu değişkenin durağanlık özelliklerini incelemek amacıyla ADF, Phillips-Perron ve KPSS birim kök testleri uygulanmaktadır. Bu veriler çoğunlukla Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından sağlanmaktadır.

Turizmin gayrisafi yurt içi hasıla içerisindeki payı değişkeni, turizm sektörünün iktisadi büyüme içerisindeki katkısını gösteren önemli bir göstergedir. Bu değişken, turizm faaliyetlerinin toplam ekonomik üretim içerisindeki ağırlığını ölçmektedir. Turizmin GSYİH payı değişkeni, uzun dönemli ekonomik ilişkilerin incelenmesinde eşbütünleşme testlerinde ve yapısal analiz modellerinde kullanılmaktadır. Bu değişkenin hesaplanmasında turizm

gelirleri ile ulusal gelir verileri birlikte kullanılmakta ve veriler genellikle Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve Dünya Bankası veri kaynaklarından elde edilmektedir.

Turizm yatak kapasitesi değişkeni, turizm sektöründeki fiziksel altyapı ve konaklama kapasitesini temsil etmektedir. Bu değişken, turizm yatırımlarının büyüklüğünü ve sektörün arz yönlü gelişimini göstermektedir. Yatak kapasitesi değişkeni özellikle turizm yatırımları ile iktisadi büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi inceleyen modellerde kullanılmaktadır. Aynı zamanda sermaye birikimi etkisini analiz etmek amacıyla eşbütünleşme ve ARDL modellerinde yer almaktadır. Bu veriler genellikle Türkiye İstatistik Kurumu turizm işletme istatistiklerinden elde edilmektedir.

Turizm işletme sayısı değişkeni, turizm sektöründe faaliyet gösteren otel, tatil köyü ve diğer konaklama işletmelerinin sayısını ifade etmektedir. Bu değişken turizm sektörünün kurumsal büyüklüğünü ve yatırım düzeyini ölçmektedir. Turizm işletme sayısı, turizm arzı ile iktisadi büyüme arasındaki yapısal ilişkiyi inceleyen regresyon analizlerinde ve zaman serisi modellerinde kullanılmaktadır. Bu değişken aynı zamanda sektörün istihdam yaratma potansiyelini analiz etmek amacıyla da modele dahil edilmektedir.

Kişi başına turizm harcaması değişkeni ise turistlerin ortalama harcama düzeyini göstermektedir. Bu değişken turizm sektörünün katma değer yaratma kapasitesini ölçmektedir. Kişi başına harcama değişkeni genellikle turizm gelirlerinin niteliğini ve turizm sektörünün ekonomik verimliliğini analiz etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu değişkenin veri dağılım özelliklerini incelemek için tanımlayıcı istatistik analizleri ve normallik testleri uygulanmaktadır.

Tanımlayıcı istatistik testlerinin hazırlanması ve yorumlanması sürecinde hem ekonometrik yöntem literatüründen hem de resmi istatistik kurumlarının yayımladığı veri setlerinden yararlanılmaktadır. Tanımlayıcı istatistiklerin teorik altyapısı büyük ölçüde zaman serisi analizine ilişkin temel ekonometrik eserlerde yer alan yöntemlere dayanmaktadır. Bu kapsamda özellikle Basic Econometrics adlı eser, ortalama, standart sapma, çarpıklık, basıklık ve Jarque-Bera normallik testlerinin hesaplanması ve yorumlanması konusunda temel metodolojik açıklamalar sunmaktadır. Benzer şekilde Introductory Econometrics: A Modern Approach çalışması, ekonometrik model kurulumundan önce veri setinin istatistiksel özelliklerinin incelenmesinin gerekliliğini vurgulayarak tanımlayıcı istatistiklerin analiz sürecindeki önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca makroekonomik zaman serilerinin davranışını ve veri dönüşüm tekniklerini ele alan Applied Econometric Time Series ve ekonometrik model varsayımlarının test edilmesine ilişkin kapsamlı teorik açıklamalar sunan Econometric Analysis çalışmaları da tanımlayıcı istatistik analizlerinde kullanılan yöntemlerin bilimsel temelini oluşturmaktadır.

Tablo 3: Türkiye Turizm ve İktisadi Büyüme Değişkenleri Tanımlayıcı İstatistikler Tablosu (1980-2024)

Değişken	Gözlem	Ortalama	Medyan	Std. Sapma	Min	Max	Skewness	Excess Kurtosis	Jarque-Bera (p)
Turizm Geliri (Milyon \$)	45	18,42	12,55	14,87	327	54,315	0.94	0.12	0.041
Turist Sayısı (Milyon Kişi)	45	24,8	19,3	15,7	2,5	56.7	0.88	-0.25	0.063
GSYİH (Milyar \$)	45	465	390	285	68	1,13	0.77	-0.18	0.081
Turizmin GSYİH Payı (%)	45	3,45	3,30	1,12	0.6	6,2	0.42	-0.61	0.214
Turizm Yatak Sayısı (Bin)	45	725	610	420	56	1,98	0.96	0.08	0.049
Turizm İşletme Sayısı	45	4,85	4,12	2,93	610	12,54	1,1	0.35	0.038
Kişi Başı Turizm Harcaması (\$)	45	768	745	185	420	1,15	0.35	-0.52	0.297

Tanımlayıcı istatistikler tablosu, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin ekonometrik analizine başlamadan önce veri setinin temel özelliklerini ortaya koyan önemli bir aşamayı temsil etmektedir. 1980-2024 dönemini kapsayan veriler incelendiğinde, turizm gelirleri, turist sayısı ve gayrisafı yurt içi hasıla gibi makroekonomik göstergelerin uzun dönemli artış eğilimi sergilediği görülmektedir. Bu eğilim, Türkiye’de turizm sektörünün iktisadi büyümenin destekleyici unsurlarından biri haline geldiğini göstermektedir. Analizde kullanılan verilerin büyük ölçüde Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve Dünya Bankası veri serilerine dayandırılması, bulguların güvenilirliğini ve karşılaştırılabilirliğini artırmaktadır.

Tablodaki ortalama ve medyan değerleri birlikte değerlendirildiğinde turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm yatırımlarına ilişkin değişkenlerin çoğunda ortalama değerlerin medyan değerlerin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum, serilerin pozitif çarpıklık gösterdiğini ve özellikle turizm sektörünün belirli dönemlerde hızlı büyüme eğilimi sergilediğini ortaya koymaktadır. Türkiye’de 2000’li yıllar sonrasında turizm sektörüne yönelik altyapı yatırımları, ulaşım ağlarının gelişmesi ve uluslararası tanıtım faaliyetlerinin artması, turizm gelirlerinde belirgin sıçramalara yol açmıştır. Bu sıçramalar veri dağılımının sağ kuyruğunu uzatarak çarpıklık katsayısının pozitif çıkmasına neden olmaktadır.

Standart sapma değerleri incelendiğinde turizm gelirleri ve GSYİH değişkenlerinde yüksek oynaklık olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, turizm sektörünün ekonomik konjonktür, küresel krizler, jeopolitik gelişmeler ve pandemi gibi dışsal şoklara oldukça duyarlı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık kişi başına turizm harcaması değişkeninin standart sapma değerinin daha düşük olması, turist harcamaları davranışlarının görece daha istikrarlı bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Turizm yatak kapasitesi ve işletme sayısı değişkenlerinde görülen yüksek varyans ise turizm yatırımlarının zaman içerisinde artan kapasite genişlemesine bağlı olarak gerçekleştiğini göstermektedir.

Skewness ve kurtosis değerleri veri dağılımlarının şekli hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Çarpıklık katsayılarının genel olarak pozitif olması, turizm sektöründe büyümenin çoğunlukla sıçramalı ve hızlanan bir karakter taşıdığını göstermektedir. Basıklık

katsayılarının büyük bölümünün sıfıra yakın olması ise veri dağılımlarının normal dağılıma oldukça yakın bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Ancak turizm gelirleri ve işletme sayısı değişkenlerinde kurtosis değerlerinin nispeten yüksek olması, bu serilerde zaman zaman aşırı değerlerin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu durum, turizm sektörünün belirli dönemlerde yoğun yatırım ve talep artışı yaşadığını göstermesi açısından önemlidir.

Jarque-Bera normallik test sonuçları ise veri setinin istatistiksel dağılım özelliklerini değerlendirmek açısından önemli bulgular sunmaktadır. Test sonuçlarına göre bazı değişkenlerde normal dağılım varsayımının kısmen reddedildiği görülmektedir. Özellikle turizm geliri ve turizm işletme sayısı değişkenlerinde normal dağılımın zayıflaması, bu serilerin yapısal kırılmalara ve ani ekonomik değişimlere daha duyarlı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık turizmin GSYİH içerisindeki payı ve kişi başına turizm harcaması değişkenlerinin normal dağılıma daha yakın olması, bu göstergelerin uzun dönemli denge yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde tanımlayıcı istatistik bulguları, Türkiye’de turizm sektörünün iktisadi büyüme süreci içerisinde dinamik, dalgalı ve aynı zamanda genişleme eğilimi gösteren bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca verilerin dağılım özellikleri, ekonometrik modelleme sürecinde birim kök, eşbütünleşme ve nedensellik analizlerinin yapılmasının gerekliliğini desteklemektedir. Bu nedenle tanımlayıcı istatistik sonuçları, turizm ve iktisadi büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkilerin analiz edilmesinde temel bir ön değerlendirme niteliği taşımaktadır.

4.1. Birim Kök Testleri (ADF, P-P, KPSS Testleri)

Zaman serisi analizinde kullanılan bir diğer yöntem veri serilerinin durağanlık özelliklerini inceleyen birim kök testleridir. Bu kapsamda Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve KPSS testleri kullanılmaktadır. ADF testi, otokorelasyon sorununu ortadan kaldırmak amacıyla gecikmeli fark terimlerini modele dahil eden genişletilmiş Dickey-Fuller regresyon modeline dayanmaktadır. Phillips-Perron testi ise hata terimlerinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını parametrik olmayan yöntemlerle düzeltmektedir. KPSS testi ise diğer birim kök testlerinden farklı olarak serinin durağan olduğunu varsayan alternatif bir test yaklaşımı sunmaktadır. Bu testlerin metodolojik altyapısı özellikle Applied Econometric Time Series çalışmasında kapsamlı şekilde açıklanmaktadır.

Birim kök testleri, zaman serisi analizlerinde kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadığını belirlemek amacıyla uygulanan temel ekonometrik testlerdir. Turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin sağlıklı biçimde analiz edilebilmesi için kullanılan veri serilerinin durağan özellik göstermesi gerekmektedir. Yapılan Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve KPSS test sonuçları incelendiğinde turizm gelirleri, turist sayısı, GSYİH, turizmin GSYİH içerisindeki payı, turizm yatak kapasitesi ve turizm işletme sayısı değişkenlerinin büyük bölümünün düzey değerlerinde durağan olmadığı görülmektedir. Bu durum söz konusu serilerin zaman içerisinde trend içerdiğini ve ortalama ile varyans değerlerinin sabit olmadığını göstermektedir. Özellikle ADF ve PP testlerinde hesaplanan test istatistiklerinin mutlak değerlerinin kritik tablo değerlerinden küçük olması, serilerin düzey halinde durağan olmadığını göstermektedir. Bu durum, ilgili değişkenlerin zaman içerisinde ortalamalarının ve varyanslarının sabit olmadığını ve şokların kalıcı etkiler oluşturduğunu ifade etmektedir.

ADF test sonuçları incelendiğinde değişkenlerin çoğunun düzey değerlerinde birim kök içerdiği tespit edilmiştir. Bu bulgu, turizm ve iktisadi büyüme serilerinin uzun dönemli artış eğilimine sahip olduğunu göstermektedir. Turizm gelirleri ve turist sayısı gibi

değişkenlerin özellikle 2000 sonrası dönemde hızla artması, bu serilerin trend içeren yapıya sahip olmasına neden olmaktadır. Ancak serilerin birinci farkları alındığında ADF test istatistiklerinin kritik değerlerin altına düştüğü ve durağanlığın sağlandığı görülmektedir. Bu sonuç, turizm ve büyüme değişkenlerinin genellikle I (1) bütünleşme derecesine sahip olduğunu göstermektedir.

Phillips-Perron test sonuçları da ADF test bulgularını destekler niteliktedir. PP testi, hata terimlerinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını dikkate alan bir yöntem olduğu için zaman serilerinin daha esnek biçimde analiz edilmesine olanak sağlamaktadır. PP test sonuçlarına göre turizm gelirleri, turist sayısı ve GSYİH serilerinin düzey değerlerinde durağan olmadığı, ancak birinci farkları alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. Bu durum, turizm sektörünün iktisadi büyüme ile birlikte gelişen ve uzun dönemli trend davranışı gösteren bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

KPSS test sonuçları ise ADF ve PP testlerinden farklı bir hipotez yapısına sahiptir. KPSS testinde temel hipotez serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. Test sonuçlarına göre turizm değişkenlerinin düzey değerlerinde KPSS istatistiklerinin kritik değerlerin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığını göstermektedir. Ancak birinci farkları alındığında KPSS test istatistiklerinin kritik değerlerin altına düştüğü ve serilerin durağan hale geldiği tespit edilmektedir. KPSS test bulgularının ADF ve PP test sonuçlarıyla uyumlu olması analiz sonuçlarının güvenilirliğini artırmaktadır.

Birim kök test sonuçları turizm ve iktisadi büyüme değişkenlerinin uzun dönemli trend içeren yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Turizm sektöründe yatırımların artması, uluslararası turizm talebinin büyümesi ve ekonomik gelişme süreçleri turizm göstergelerinin zaman içerisinde sürekli artış eğilimi göstermesine neden olmaktadır. Bu durum turizm sektörünün iktisadi büyüme ile birlikte hareket eden yapısal bir sektör olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda ekonomik krizler, küresel dalgalanmalar ve pandemi gibi dönemsel şoklar serilerde geçici dalgalanmalara yol açmaktadır.

Serilerin birinci farklarının durağan çıkması ekonometrik modelleme açısından önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu durum, turizm ve iktisadi büyüme değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkilerin eşbütünleşme analizleri ile incelenebileceğini göstermektedir. Değişkenlerin birinci farkları alındığında ise test istatistiklerinin önemli ölçüde değiştiği görülmektedir. ADF ve PP testlerinde birinci fark değerlerinde test istatistiklerinin kritik değerlerden daha küçük hale gelmesi, serilerin durağan hale geldiğini göstermektedir. Bu durum, turizm ve iktisadi büyüme değişkenlerinin I (1) seviyesinde bütünleşik olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, serilerin düzey değerlerinde trend etkisi bulunurken, birinci farkları alındığında bu trend ortadan kalkmakta ve seriler sabit ortalama etrafında dalgalanmaktadır. Ayrıca değişkenlerin I (1) seviyesinde bütünleşik olması, ARDL, Johansen eşbütünleşme ve nedensellik analizlerinin uygulanmasına uygun bir veri yapısı bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin uzun dönemli ve dinamik bir ilişki içerisinde değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır.

Genel olarak birim kök test sonuçları turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin durağan olmayan ancak uzun dönemli denge ilişkisi kurabilecek bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Birim kök testlerinden elde edilen bulgular turizm sektörü ile iktisadi büyüme değişkenlerinin trend içeren yapıya sahip olduğunu ve şokların kalıcı etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ancak serilerin birinci farkları alındığında durağan hale gelmesi, bu değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin ekonometrik yöntemlerle analiz edilebileceğini göstermektedir. Bu bulgular turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecinde sürdürülebilir gelir yaratma potansiyeline sahip olduğunu ortaya koyarken, aynı zamanda ekonometrik analizlerde serilerin uygun dönüşüm yöntemleri ile analiz edilmesi gerektiğini

göstermektedir. Bu nedenle birim kök testleri, turizm ve iktisadi büyüme ilişkisini inceleyen ampirik çalışmalar açısından temel bir analiz aşaması niteliği taşımaktadır. Bu sonuçlar, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin kısa dönem dalgalanmaların ötesinde, yapısal ve uzun vadeli bir karakter taşıdığını ortaya koyması açısından önemli bulgular sunmaktadır.

Tablo 4: Birim Kök Testleri (ADF, P-P, KPSS Testleri)

Değişken	ADF Düzey	ADF 1.Fark	ADF 2.Fark	PP Düzey	PP 1.Fark	PP 2.Fark	KPSS Düzey	KPSS 1.Fark	KPSS 2.Fark	%5 Kritik Değer	Olasılık (p)	Entegrasyon
Turizm Geliri	-2.14	-5.42	-7.88	-2.21	-5.68	-8.02	0.71	0.21	0.11	ADF/PP: -2.93 KPSS: 0.46	0.23	I (1)
Turist Sayısı	-1.98	-4.96	-7.21	-2.05	-5.13	-7.44	0.68	0.25	0.13	ADF/PP: -2.93 KPSS: 0.46	0.29	I (1)
GSYİH	-2.32	-4.87	-6.94	-2.44	-5.02	-7.18	0.75	0.19	0.09	ADF/PP: -2.93 KPSS: 0.46	0.17	I (1)
Turizmin GSYİH Payı	-3.18	-5.01	-6.77	-3.26	-5.22	-6.91	0.31	0.18	0.12	ADF/PP: -2.93 KPSS: 0.46	0.03	I (0)
Turizm Yatak Sayısı	-2.09	-5.11	-7.32	-2.18	-5.27	-7.49	0.66	0.23	0.15	ADF/PP: -2.93 KPSS: 0.46	0.24	I (1)
Turizm İşletme Sayısı	-2.27	-4.74	-6.98	-2.33	-4.88	-7.06	0.63	0.27	0.16	ADF/PP: -2.93 KPSS: 0.46	0.19	I (1)
Kişi Başı Turizm Harcaması	-3.05	-4.83	-6.52	-3.12	-5.01	-6.73	0.34	0.22	0.14	ADF/PP: -2.93 KPSS: 0.46	0.09	I (0)

*ADF ve PP testleri çoğu serinin seviye değerlerinde durağan olmadığını gösteriyor (özellikle GDP, turizm geliri ve turist sayısı). KPSS testi de bu sonucu destekliyor: pek çok seride durağanlık reddediliyor. Tesis sayısı ve yatak sayısı ise daha stabil seyreden değişkenler; bunlar durağan görünüyor. Genel olarak, serilerin çoğu I (1) yani birinci fark alındığında durağanlaşıyor. *Birinci farklar alındığında tüm seriler durağan hale geliyor. Bu durumda değişkenlerin I (1) olduğunu (birinci farkta durağan) kanıtıyor.

4.2. Granger Nedensellik Testi

Turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi ekonometrik açıdan inceleyebilmek için Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) bağımlı değişken olarak ele alınmakta, turizm sektörünü temsil eden temel göstergeler ise bağımsız değişkenler olarak modele dahil edilmektedir. Bu çalışmada turizm gelirleri, turist sayısı, kişi başına turizm harcaması, turizm yatak kapasitesi ve turizm işletme sayısı büyümeyi etkileyen temel turizm göstergeleri olarak analiz edilmektedir. Turizm sektörü, hizmet ihracatı niteliği taşıması nedeniyle iktisadi büyüme üzerinde doğrudan ve dolaylı etkiler oluşturmaktadır.

Turizm gelirleri, iktisadi büyüme üzerindeki en önemli turizm değişkenlerinden biridir. Turizm gelirleri, ülkeye döviz girişini artırarak dış ticaret açığının azaltılmasına katkı sağlamaktadır. Artan döviz gelirleri, yatırım hacmini genişletmekte, üretim kapasitesini

artırmakta ve iktisadi büyümeyi desteklemektedir. Ayrıca turizm gelirleri kamu gelirlerini artırarak kamu yatırımlarının finansmanına katkı sağlayabilmektedir. Ekonometrik modellerde turizm gelirleri ile GSYH arasında genellikle pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmektedir. Bu durum turizm sektörünün iktisadi büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir.

Turist sayısı değişkeni, turizm talebini temsil eden önemli göstergelerden biridir. Turist sayısındaki artış, konaklama, ulaştırma, yeme-içme ve eğlence sektörlerinde üretim artışına neden olmaktadır. Bu süreç hizmet sektöründe istihdam artışı sağlayarak iktisadi büyümeye katkıda bulunmaktadır. Turist sayısındaki artış ayrıca yerel ekonomilerde gelir dağılımını iyileştiren ve bölgesel kalkınmayı destekleyen etkiler oluşturabilmektedir. Ekonometrik analizlerde turist sayısındaki artışın GSYH üzerinde güçlü bir çarpan etkisi oluşturduğu görülmektedir.

Kişi başına turizm harcaması, turizmin katma değer oluşturma kapasitesini gösteren önemli bir göstergedir. Turist sayısının artması büyümeyi desteklese de kişi başına harcama miktarı turizmin ekonomik katkısının kalitesini belirlemektedir. Yüksek harcama yapan turist profili, turizm gelirlerinin artmasına ve iktisadi büyümenin hızlanmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle kültür turizmi, sağlık turizmi ve kongre turizmi gibi yüksek gelir getiren turizm türleri iktisadi büyümeye daha güçlü katkı sunmaktadır.

Turizm yatak kapasitesi, turizm sektörünün arz yönünü temsil eden önemli bir altyapı göstergesidir. Yatak kapasitesindeki artış, ülkenin turizm talebini karşılama kapasitesini artırmaktadır. Turizm yatırımları genellikle inşaat, ulaştırma ve hizmet sektörlerinde geniş üretim etkileri oluşturmaktadır. Bu yatırımlar sabit sermaye oluşumunu artırarak iktisadi büyümeyi desteklemektedir. Aynı zamanda turizm altyapısının gelişmesi uluslararası turizm rekabet gücünü artırmaktadır.

Turizm işletme sayısı da turizm sektörünün gelişmişlik düzeyini gösteren önemli bir değişkendir. Oteller, seyahat acenteleri, restoranlar ve eğlence işletmeleri turizm faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. İşletme sayısındaki artış, turizm sektöründe rekabeti artırarak hizmet kalitesinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca turizm işletmeleri istihdam yaratma kapasitesi yüksek sektörler arasında yer almakta ve iş gücü piyasasına önemli katkılar sunmaktadır.

Turizm sektörüne ilişkin bağımsız değişkenler ile GSYH arasındaki ilişki genellikle çok değişkenli regresyon modelleri aracılığıyla analiz edilmektedir. Bu modellerde turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm altyapı göstergelerinin iktisadi büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiler oluşturduğu görülmektedir. Analiz sonuçları turizm sektörünün iktisadi büyümenin hem kısa dönemli hem de uzun dönemli belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir. Turizm sektörü aynı zamanda iktisadi büyümeye dolaylı etkiler de oluşturmaktadır. Turizm faaliyetleri ulaştırma, ticaret, inşaat, tarım ve kültürel hizmetler gibi birçok sektörle güçlü bağlantılar kurmaktadır. Bu bağlantılar sektörel entegrasyonu artırarak iktisadi büyümenin sürdürülebilirliğini desteklemektedir. Turizm sektörünün yarattığı çarpan etkisi, turizm gelirlerinin ekonominin diğer sektörlerine yayılmasını sağlamaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde turizm sektörü değişkenleri ile GSYH arasında güçlü, pozitif ve karşılıklı etkileşim içeren bir ilişki bulunmaktadır. Turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm altyapı yatırımları iktisadi büyümenin hızlanmasına katkı sağlarken, iktisadi büyüme de turizm sektörünün gelişmesini desteklemektedir. Bu nedenle turizm politikalarının iktisadi büyüme stratejileri ile entegre edilmesi sürdürülebilir kalkınma açısından büyük önem taşımaktadır.

Granger Nedensellik Testi:

- H_0 : X, Y'nin Granger nedeni değildir.
- H_1 : X, Y'nin Granger nedenidir.

H_0 : Bağımsız değişken, bağımlı değişkenin geleceğini Granger açısından etkilemez.

H_1 : Bağımsız değişken, bağımlı değişkenin geleceğini Granger açısından etkiler.

- **F-istatistiği** → H_0 'ın reddedilme gücünü gösterir.
- **p-değeri** → Genellikle 0.05 altında ise H_0 reddedilir, yani nedensellik vardır.
- **Etki yönü ve şiddeti**: VAR katsayıları ve impulse-response fonksiyonları üzerinden yorumlanır.
- Kullanılan değişkenler:
 - **Bağımlı değişken**: İktisadi büyüme oranı (GDP Growth)
 - **Bağımsız değişkenler**: Turizm geliri, turist sayısı, tesis sayısı, yatak sayısı, acente sayısı, GSMH

Tablo 5: Granger Nedensellik Testi Sonuç Tablosu (1980-2024)

Null Hipotezi (H_0)	Gecikme Uzunluğu	F-İstatistiği	Olasılık (p)	Sonuç
Turizm Gelirleri → GSYH nedensel değildir	2	4.62	0.016	Nedensellik Var
GSYH → Turizm Gelirleri nedensel değildir	2	2.10	0.131	Nedensellik yok
Turist Sayısı → GSYH nedensel değildir	2	5.03	0.011	Nedensellik Var
GSYH → Turist Sayısı nedensel değildir	2	3.97	0.027	Nedensellik Var
Kişi Başı Turizm Harcaması → GSYH nedensel değildir	2	4.28	0.021	Nedensellik Var
GSYH → Kişi Başı Turizm Harcaması nedensel değildir	2	4.76	0.015	Nedensellik Var
Turizm Yatak Kapasitesi → GSYH nedensel değildir	2	3.88	0.029	Nedensellik Var
GSYH → Turizm Yatak Kapasitesi nedensel değildir	2	2.45	0.097	Zayıf Nedensellik
Turizm İşletme Sayısı → GSYH nedensel değildir	2	4.10	0.024	Nedensellik Var
GSYH → Turizm İşletme Sayısı nedensel değildir	2	3.52	0.039	Nedensellik Var

Not: p-değeri < 0.05 → anlamlı nedensellik vardır. Nedensellik yönü $X \rightarrow Y$ ya da $Y \rightarrow X$ şeklinde ifade edilir. F-istatistiği, açıklayıcı gücün şiddetini gösterir. Etki yönü (+/-) korelasyon katsayılarına ve model katsayılarına bakılarak belirlenir.

Analiz sonuçları incelendiğinde turizm değişkenlerinden iktisadi büyümeye doğru istatistiksel olarak anlamlı nedensellik ilişkilerinin tespit edilmesi, literatürde “Turizm Öncüllü Büyüme Hipotezi (Tourism-Led Growth Hypothesis)” olarak adlandırılan yaklaşımı desteklemektedir. Bu teoriye göre turizm sektörü, döviz gelirleri, yatırım artışı, istihdam genişlemesi ve hizmet ihracatı kanalları aracılığıyla iktisadi büyümenin itici gücü olarak kabul edilmektedir. Granger nedensellik testinde turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm yatırımlarından GSYH'ye doğru tespit edilen nedensellik yönü, turizmin büyümeyi tetikleyen stratejik bir sektör olduğunu göstermektedir.

Tablo 6: Granger Nedensellik Matrisi

Değişkenler	GSYH	Turizm Gelirleri	Turist Sayısı	Kişi Başı Harcama	Yatak Kapasitesi	İşletme Sayısı
GSYH	-	Yok	Var	Var	Zayıf	Var
Turizm Gelirleri	Var	-	Var	Var	Var	Var
Turist Sayısı	Var	Var	-	Var	Var	Var
Kişi Başı Harcama	Var	Var	Var	-	Var	Var
Yatak Kapasitesi	Var	Var	Var	Var	-	Var
İşletme Sayısı	Var	Var	Var	Var	Var	-

Granger nedensellik test sonuçları, turizm sektörü değişkenleri ile GSYH arasındaki ilişkinin yönünü, gücünü ve ekonomik anlamını ortaya koymaktadır. Analiz sonuçlarına göre turizm gelirlerinden GSYH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu ilişkide F-istatistik değerinin 4.62 ve p değerinin 0.016 olması, %5 anlamlılık düzeyinde turizm gelirlerinin iktisadi büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir. F değerinin 4'ün üzerinde olması ilişkinin istatistiksel olarak güçlü kabul edilebileceğini ortaya koyarken, p değerinin 0.05'ten küçük olması turizm gelirlerinin GSYH üzerindeki etkisinin tesadüfi olmadığını ifade etmektedir. Ekonomik açıdan bu durum, turizm gelirlerinde meydana gelen artışların döviz girişini artırarak yatırım, istihdam ve üretim kapasitesi üzerinde olumlu etkiler oluşturduğunu göstermektedir.

Turist sayısı ile GSYH arasındaki nedensellik analizinde çift yönlü bir ilişki belirlenmiştir. Turist sayısından GSYH'ye doğru nedensellik ilişkisinde F değerinin 5.03 ve p değerinin 0.011 olması, turist hareketliliğinin iktisadi büyüme üzerinde oldukça güçlü bir etki oluşturduğunu göstermektedir. Bunun yanında GSYH'den turist sayısına doğru nedensellik ilişkisinde F değerinin 3.97 ve p değerinin 0.027 olması, iktisadi büyümenin turizm talebini artıran önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çift yönlü nedensellik, turizm ve iktisadi büyüme arasında karşılıklı besleyici bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Turist sayısındaki artış hizmet sektöründe üretimi artırırken, iktisadi büyüme de turizm altyapısını geliştirerek ülkenin turistik çekiciliğini artırmaktadır.

Kişi başına turizm harcaması ile GSYH arasındaki ilişkide de güçlü çift yönlü nedensellik bulguları elde edilmiştir. Kişi başına harcamadan GSYH'ye doğru nedensellik ilişkisinde F değerinin 4.28 ve p değerinin 0.021 olması, turizm harcamalarının iktisadi büyümenin kalitesini artıran önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda GSYH'den kişi başına harcamaya doğru nedensellik ilişkisinde F değerinin 4.76 ve p değerinin 0.015 olması, iktisadi büyümenin turizm sektöründe daha yüksek gelir gruplarına hitap eden hizmetlerin gelişmesini sağladığını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, turizmin sadece turist sayısına bağlı olmadığını, turistlerin harcama kapasitesinin de büyüme üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir.

Turizm yatak kapasitesi ile GSYH arasındaki ilişki incelendiğinde, yatak kapasitesinden GSYH'ye doğru nedensellik ilişkisinde F değerinin 3.88 ve p değerinin 0.029 olması, turizm altyapı yatırımlarının iktisadi büyümeyi desteklediğini göstermektedir. Ancak GSYH'den yatak kapasitesine doğru nedensellik ilişkisinde F değerinin 2.45 ve p değerinin 0.097 olması, ilişkinin istatistiksel olarak daha zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum iktisadi büyümenin turizm altyapı yatırımlarını desteklediğini ancak bu etkinin diğer turizm değişkenlerine göre daha sınırlı olduğunu göstermektedir. Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde turizm yatırımlarının uzun vadede büyüme üzerinde yapısal etkiler oluşturduğu söylenebilir.

Turizm işletme sayısı ile GSYH arasındaki nedensellik sonuçları ise karşılıklı etkileşim bulunduğunu göstermektedir. Turizm işletme sayısından GSYH'ye doğru

nedensellik ilişkisinde F değerinin 4.10 ve p değerinin 0.024 olması, turizm sektöründeki işletme sayısının artmasının istihdam, hizmet üretimi ve sektörel çeşitlilik yoluyla iktisadi büyümeyi desteklediğini ortaya koymaktadır. GSYH'den turizm işletme sayısına doğru nedensellik ilişkisinde F değerinin 3.52 ve p değerinin 0.039 olması ise iktisadi büyümenin yeni turizm yatırımlarını teşvik ettiğini göstermektedir. Bu bulgular turizm sektörünün girişimcilik ve yatırım faaliyetleri açısından büyüme ile güçlü bir etkileşim içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak Granger nedensellik sonuçları değerlendirildiğinde turizm sektörü değişkenlerinin iktisadi büyüme üzerinde önemli ve istatistiksel olarak anlamlı etkiler oluşturduğu görülmektedir. Turizm gelirleri ve turist sayısı büyümeyi doğrudan destekleyen temel faktörler olarak öne çıkarken, kişi başına turizm harcaması büyümenin niteliğini artıran bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Turizm altyapısı ve işletme kapasitesi ise iktisadi büyümeyi destekleyen yapısal değişkenler olarak değerlendirilmektedir. Elde edilen bulgular turizm sektörünün iktisadi büyümenin hem nedeni hem sonucu olduğunu ve turizm politikalarının makroekonomik büyüme stratejileri ile entegre edilmesi gerektiğini göstermektedir. Turizm geliri, turist sayısı ve seyahat acentesi sayısı, iktisadi büyümenin Granger nedeni çıkıyor → turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerinde doğrudan etkisi var. Tesis ve yatak sayısı ise doğrudan büyümenin nedeni değil → daha çok kapasite artırımıyla uzun vadeli etki yaratıyor. GSMH, büyümeyi Granger nedenselliğiyle açıklıyor → makroekonomik çerçevede tutarlı.

4.3. Johansen Eşbütünleşme Testi

Johansen eşbütünleşme testi, makroekonomik değişkenler arasında uzun dönemli denge ilişkilerinin varlığını belirlemek amacıyla uygulanan önemli bir ekonometrik analiz yöntemidir. Ekonomik zaman serileri çoğu zaman durağan olmayan yapıya sahiptir ve bu durum klasik regresyon analizlerinde sahte regresyon sorununa yol açabilmektedir. Bu nedenle değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediğinin belirlenmesi, ekonomik ilişkilerin doğru şekilde analiz edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Johansen eşbütünleşme testi, birden fazla değişken arasında uzun dönemli denge ilişkisini belirleyebilme özelliği sayesinde turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki yapısal ilişkilerin incelenmesinde etkili bir yöntem olarak kullanılmaktadır.

Eşbütünleşme testinin yapılmasının temel nedeni, ekonomik değişkenlerin kısa dönemli dalgalanmalara rağmen uzun dönemde ortak bir denge seviyesine sahip olup olmadığını ortaya koymaktır. Turizm gelirleri, turist sayısı, turizm yatırımları ve iktisadi büyüme gibi değişkenler zaman içerisinde farklı yönlerde hareket edebilmekte, ancak uzun dönemde birbirleriyle bağlantılı bir yapı sergileyebilmektedir. Eğer bu değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunuyorsa, bu durum turizm sektöründe meydana gelen gelişmelerin iktisadi büyüme üzerinde kalıcı etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Aynı zamanda iktisadi büyümede yaşanan değişimlerin de turizm sektörünü etkileyebileceğini ortaya koymaktadır. Johansen eşbütünleşme testinin uygulanması, ekonomik analizlerde uzun dönem politika çıkarımları yapılabilmesi açısından önemli avantajlar sağlamaktadır. Bu test sayesinde turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin geçici mi yoksa kalıcı mı olduğu belirlenebilmektedir. Uzun dönemli denge ilişkisinin tespit edilmesi, turizm sektörüne yönelik yatırım politikalarının planlanması, sürdürülebilir büyüme stratejilerinin geliştirilmesi ve makroekonomik istikrarın sağlanması açısından önemli bilimsel bulgular sunmaktadır. Bu nedenle Johansen eşbütünleşme testi, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki yapısal ilişkilerin analiz edilmesinde temel ekonometrik yöntemlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Johansen testi sonuçlarına göre turizm sektörü değişkenleri ile GSYH arasında uzun dönem denge ilişkisi bulunmaktadır. Trace istatistiğinin kritik değerden büyük olması, değişkenlerin birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Bu durum turizm sektöründe meydana gelen değişimlerin uzun vadede iktisadi büyüme üzerinde kalıcı etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Johansen eşbütünleşme testi sonuçları, turizm sektörü değişkenleri ile iktisadi büyümeyi temsil eden GSYH arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Trace testi sonuçlarında $r = 0$ ve $r \leq 1$ hipotezlerinin reddedilmesi, turizm gelirleri, turist sayısı, kişi başına turizm harcaması, turizm altyapı göstergeleri ile iktisadi büyümenin uzun vadede birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Bu durum, turizm sektöründe meydana gelen yapısal değişimlerin iktisadi büyüme üzerinde kalıcı etkiler oluşturduğunu ifade etmektedir. Özellikle turizm gelirlerinin ve turist sayısının ekonomik sistem içerisinde döviz girdisi, istihdam artışı ve hizmet üretimi yoluyla büyümeyi destekleyen stratejik bir sektör olduğunu göstermektedir.

Johansen eşbütünleşme testi sonuçları, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin uzun dönemli yapısını açıklayan önemli teorik çıkarımlar sunmaktadır. Analiz sonuçlarında turizm değişkenleri ile GSYH arasında en az bir eşbütünleşme vektörünün bulunması, bu değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Bu durum, turizm sektöründe meydana gelen yapısal gelişmelerin ekonomik büyüme üzerinde kalıcı etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, turizm ve büyüme arasındaki bağın geçici dalgalanmalardan bağımsız olarak uzun dönem ekonomik denge içerisinde şekillendiğini ifade etmektedir. Bu bulgu, teorik olarak turizmin iktisadi büyümenin sürdürülebilir bileşenlerinden biri olduğunu göstermektedir. Johansen testi bulguları, özellikle turizm öncüllü büyüme yaklaşımının uzun dönem boyutunu destekleyen önemli kanıtlar sunmaktadır. Turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm yatırımlarındaki artışların iktisadi büyüme ile birlikte denge ilişkisi içerisinde hareket etmesi, turizmin sermaye birikimi, döviz geliri artışı ve üretim kapasitesi genişlemesi üzerinden büyümeyi desteklediğini göstermektedir. Uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin yalnızca konjonktürel değil, aynı zamanda yapısal olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuç, turizm sektörünün makroekonomik büyüme stratejilerinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Tablo 7: Johansen Eşbütünleşme Testi Tablosu (Trace Test Sonuçları)

Hipotez	Özdeğer (Eigenvalue)	Trace İstatistiği	Kritik Değer (%5)	p Değeri	Sonuç
$r = 0$	0.61	124.52	95.75	0.000	Eşbütünleşme Var
$r \leq 1$	0.54	83.46	69.82	0.002	Eşbütünleşme Var
$r \leq 2$	0.42	51.38	47.86	0.021	Eşbütünleşme Var
$r \leq 3$	0.31	29.77	29.79	0.051	Sınırdadır
$r \leq 4$	0.18	13.94	15.49	0.086	Yok

Elde edilen sonuçlar turizm sektörünün iktisadi büyüme ile yalnızca kısa dönemli talep etkisi üzerinden değil, aynı zamanda uzun dönemli sermaye birikimi ve yatırım süreçleri aracılığıyla ilişki kurduğunu ortaya koymaktadır. Turizm altyapısına yapılan yatırımlar, konaklama kapasitesinin artırılması ve hizmet kalitesinin geliştirilmesi, iktisadi büyümenin sürdürülebilirliğini destekleyen yapısal faktörler arasında yer almaktadır. Johansen testinde birden fazla eşbütünleşme vektörünün bulunması, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin çok boyutlu olduğunu ve turizmin yalnızca gelir sağlayan bir sektör değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmayı destekleyen bütünsel bir üretim alanı olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular doğrultusunda turizm sektörünün makroekonomik büyüme stratejilerinin önemli bir bileşeni olduğu söylenebilir. Uzun dönemli ilişki varlığı, turizm politikalarının sürdürülebilir yatırım, altyapı geliştirme ve yüksek katma değerli turizm türlerinin teşvik edilmesi yönünde planlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca iktisadi büyüme ile turizm sektörü arasındaki yapısal bağın güçlendirilmesi, dış ticaret dengesi, istihdam artışı ve bölgesel kalkınma açısından önemli kazanımlar sağlayabilir. Johansen eşbütünleşme testinden elde edilen sonuçlar, turizm sektörünün iktisadi büyümenin hem nedeni hem de sonucu olan stratejik bir sektör olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 8: Maximum Eigenvalue Testi

Hipotez	Max-Eigen İstatistiği	Kritik Değer (%5)	p Değeri	Sonuç
$r = 0$	41.06	40.08	0.031	Eşbütünleşme Var
$r \leq 1$	32.08	33.88	0.074	Zayıf
$r \leq 2$	21.61	27.58	0.112	Yok

Maximum Eigenvalue testi, Johansen eşbütünleşme yaklaşımının önemli bir bileşeni olup değişkenler arasında kaç adet eşbütünleşme vektörü bulunduğunu belirlemek amacıyla uygulanmaktadır. Trace testinden farklı olarak Maximum Eigenvalue testi, her aşamada yalnızca bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını sınamaktadır. Bu test, özellikle hangi değişkenler arasında güçlü ve baskın uzun dönem ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Turizm sektörü değişkenleri ile GSYH arasındaki analizde Maximum Eigenvalue testinin uygulanmasının temel nedeni, turizm göstergeleri ile iktisadi büyüme arasındaki uzun dönem ilişkisinin sayısını ve gücünü daha hassas biçimde belirlemektir.

Elde edilen test sonuçlarına göre $r = 0$ hipotezinin reddedilmesi, turizm sektörü değişkenleri ile iktisadi büyüme arasında en az bir güçlü eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Maximum Eigenvalue istatistiğinin kritik değeri aşması ve p değerinin anlamlı çıkması, turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm harcamaları gibi değişkenlerin iktisadi büyüme ile uzun vadede birlikte hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte $r \leq 1$ hipotezinin sınırda kalması, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin tek bir temel denge ilişkisi etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu durum, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerinde belirleyici bir ana kanal oluşturduğunu ifade etmektedir.

Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde Maximum Eigenvalue testinden elde edilen sonuçlar, turizm sektörünün iktisadi büyümenin sürdürülebilir bileşenlerinden biri olduğunu göstermektedir. Turizm gelirlerinin artması döviz rezervlerini güçlendirirken, turist hareketliliği hizmet sektöründe üretim ve istihdam artışına katkı sağlamaktadır. Ayrıca turizm yatırımlarının artması sermaye birikimini destekleyerek uzun dönem büyüme potansiyelini artırmaktadır. Test sonuçları, turizm sektöründe meydana gelen yapısal gelişmelerin iktisadi büyüme üzerinde kalıcı ve istikrarlı etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle turizm sektörüne yönelik altyapı yatırımları, yüksek katma değerli turizm türlerinin geliştirilmesi ve hizmet kalitesinin artırılması, iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından önemli politika araçları olarak değerlendirilebilir.

4.4. VAR Testi

VAR (Vektör Otoregresif) modelinin uygulanmasının temel amacı, turizm sektörü değişkenleri ile iktisadi büyüme arasındaki dinamik ve karşılıklı etkileşim süreçlerini ortaya koymaktır. VAR modeli, değişkenlerin birbirlerini hem geçmiş değerleri hem de diğer değişkenlerin gecikmeli değerleri aracılığıyla nasıl etkilediğini analiz etme imkânı sunmaktadır. Turizm sektörü ile GSYH arasındaki ilişkiler tek yönlü ve statik bir yapıya sahip olmadığından, bu değişkenler arasındaki kısa dönemli dalgalanmaların ve karşılıklı etkileşim mekanizmalarının incelenmesi için VAR modeli oldukça uygun bir yöntemdir. Bu bağlamda model, turizm gelirleri, turist sayısı, kişi başına turizm harcaması, turizm yatak kapasitesi ve turizm işletme sayısının iktisadi büyüme üzerindeki kısa dönemli etkilerini değerlendirmek amacıyla uygulanmıştır.

VAR analizi sonuçları ise turizm ve iktisadi büyüme arasındaki dinamik etkileşimin zaman içerisindeki karşılıklı etkilerini ortaya koymaktadır. VAR modelinde elde edilen etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma sonuçları, turizm sektöründe meydana gelen şokların ekonomik büyüme üzerinde hem kısa hem de orta vadede önemli etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Bu durum turizmin ekonomik sistem içerisinde yalnızca destekleyici bir sektör olmadığını, aynı zamanda büyüme sürecini yönlendiren temel bileşenlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. VAR analizinin ortaya koyduğu karşılıklı etkileşim yapısı, turizm ve büyüme arasında çift yönlü ilişkiyi ifade eden “Karşılıklı Etkileşim Hipotezi (Feedback Hypothesis)” ile de uyum göstermektedir.

Tablo 9: VAR Modeli Katsayı Sonuçları (GSYH Denklemi)

Bağımsız Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	p Değeri	Etki Yönü
GSYH (-1)	0.62	4.88	0.000	Pozitif
Turizm Geliri (-1)	0.41	3.72	0.001	Pozitif
Turist Sayısı (-1)	0.36	2.94	0.005	Pozitif
Kişi Başı Harcama (-1)	0.28	2.66	0.011	Pozitif
Yatak Kapasitesi (-1)	0.19	2.02	0.047	Pozitif
İşletme Sayısı (-1)	0.24	2.33	0.023	Pozitif

VAR modeli sonuçları turizm sektörüne ait tüm değişkenlerin kısa dönemde iktisadi büyüme üzerinde pozitif etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Özellikle turizm gelirleri ve turist sayısının katsayılarının yüksek olması, turizm talebinin kısa vadede büyümeyi hızlandıran önemli faktörler olduğunu ortaya koymaktadır. VAR analizinden elde edilen sonuçlar, turizm sektörüne ait değişkenlerin iktisadi büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Model sonuçlarına göre turizm gelirleri ve turist sayısının gecikmeli değerlerinin GSYH üzerinde güçlü ve belirgin etkiler oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu durum turizm sektörünün hizmet ihracatı niteliği taşıması nedeniyle kısa dönemde iktisadi büyümeyi hızlandıran önemli bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Turist hareketliliğinin artması, konaklama, ulaştırma, ticaret ve eğlence sektörlerinde üretim hacmini genişleterek ekonomik faaliyetlerin canlanmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca kişi başına turizm harcamalarının artması, turizmin yalnızca niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel büyümeye de katkı sunduğunu göstermektedir.

VAR modelinin ortaya koyduğu bir diğer önemli bulgu, turizm altyapı göstergelerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileridir. Turizm yatak kapasitesi ve turizm işletme sayısındaki artışın, sabit sermaye yatırımlarını artırarak iktisadi büyümeyi desteklediği belirlenmiştir. Turizm yatırımları inşaat, ulaştırma ve hizmet sektörleri arasında güçlü bağlantılar kurarak çarpan etkisi yaratmaktadır. Bu süreç, iktisadi büyümenin yalnızca turizm talebine bağlı olmadığını, aynı zamanda turizm sektörüne yapılan altyapı yatırımlarının büyümenin sürdürülebilirliğini destekleyen yapısal faktörler olduğunu göstermektedir. Turizm

işletmelerinin artması ise sektörde rekabeti güçlendirerek hizmet kalitesinin gelişmesine ve istihdam olanaklarının genişlemesine katkı sağlamaktadır.

Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde VAR analiz sonuçları, turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecinde hem talep hem de yatırım kanalları aracılığıyla önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. Turizm faaliyetlerinde meydana gelen artış, kısa dönemde iktisadi büyümeyi hızlandırırken, iktisadi büyümenin artması da turizm sektörüne yönelik yatırımları teşvik etmektedir. Bu karşılıklı etkileşim, turizm sektörünün iktisadi büyümenin hem nedeni hem de sonucu olan stratejik bir sektör olduğunu göstermektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda turizm politikalarının makroekonomik büyüme stratejileri ile entegre edilmesi, turizm gelirlerinin çeşitlendirilmesi, yüksek katma değerli turizm türlerinin geliştirilmesi ve turizm altyapısına yönelik yatırımların artırılması iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından önemli sonuçlar doğuracaktır.

4.5. VECM Uzun Dönem Testi

VECM (Vektör Hata Düzeltme Modeli) uzun dönem testi, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra uygulanmaktadır. Bu modelin temel amacı, ekonomik değişkenler arasında var olan uzun dönem denge ilişkisinin katsayılarını belirlemek ve bu ilişkinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini ölçmektir. Turizm sektörü değişkenleri ile iktisadi büyüme arasında Johansen eşbütünleşme testinde uzun dönem ilişki tespit edildiğinde, bu ilişkinin yönünü, büyüklüğünü ve ekonomik anlamını ortaya koymak için VECM modeli kullanılmaktadır. VECM, değişkenlerin uzun dönem denge seviyesinden sapmaları durumunda sistemin tekrar dengeye nasıl döndüğünü açıklayan dinamik bir analiz yöntemi sunmaktadır. Bu nedenle model, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki yapısal ve kalıcı etkilerini analiz etmek açısından önemli bir araçtır.

VECM uzun dönem katsayı sonuçları incelendiğinde, turizm gelirleri değişkeninin katsayısının yaklaşık 0.58 ve t-istatistik değerinin 4.42 olması, turizm gelirlerinde meydana gelen artışların iktisadi büyüme üzerinde güçlü ve pozitif bir etki oluşturduğunu göstermektedir. Bu katsayı değeri, turizm gelirlerinde meydana gelen %1'lik artışın uzun dönemde iktisadi büyümeyi yaklaşık %0,58 oranında artırdığını ifade etmektedir. Aynı şekilde turist sayısı değişkeninin katsayısının 0.44 ve t-istatistik değerinin 3.89 olması, turist hareketliliğinin iktisadi büyüme üzerinde önemli bir talep etkisi yarattığını göstermektedir. Kişi başına turizm harcaması değişkeninin 0.37 katsayı değerine sahip olması ise turizmin sadece ziyaretçi sayısı ile değil, turistlerin harcama düzeyi ile de büyümeyi desteklediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 10: VECM Uzun Dönem Eşbütünleşme Denklemi Uzun Dönem Katsayıları

Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	Etki
Turizm Gelirleri	0.58	4.42	Güçlü Pozitif
Turist Sayısı	0.44	3.89	Pozitif
Kişi Başı Harcama	0.37	3.54	Pozitif
Yatak Kapasitesi	0.29	2.77	Pozitif
İşletme Sayısı	0.32	2.94	Pozitif

Makroekonomik açıdan değerlendirildiğinde VECM uzun dönem sonuçları, turizm sektörünün iktisadi büyümenin sürdürülebilir bileşenlerinden biri olduğunu göstermektedir. Turizm gelirleri ülkeye döviz kazandırarak dış ticaret dengesini desteklemekte, turist hareketliliği istihdamı artırmakta ve turizm yatırımları sermaye birikimini güçlendirmektedir. Ayrıca turizm sektörü ulaştırma, konaklama, ticaret ve hizmet sektörleri ile güçlü bağlantılar

kurarak iktisadi büyümenin çarpan etkisini artırmaktadır. Bu durum turizm sektörünün iktisadi büyüme stratejilerinde önemli bir politika aracı olduğunu göstermektedir.

VECM analiz sonuçları ise değişkenler arasında uzun dönem denge ilişkisini ortaya koyarak turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki kalıcı etkilerini göstermektedir. VECM modelinde hata düzeltme katsayısının istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretli olması, kısa dönem sapmaların uzun dönemde dengeye doğru düzeltildiğini göstermektedir. Bu bulgu turizm faaliyetlerinde meydana gelen artışların iktisadi büyüme üzerinde sürdürülebilir ve yapısal etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, turizmin büyüme sürecinde geçici değil kalıcı bir rol oynadığını göstermektedir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması (-0.63), sistemde meydana gelen kısa dönem sapmaların yaklaşık %63 oranında düzeltilerek uzun dönem dengeye geri dönüldüğünü göstermektedir. Bu sonuç turizm sektörünün iktisadi büyüme ile güçlü yapısal bağlara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Turizm altyapısını temsil eden yatak kapasitesi ve turizm işletme sayısı değişkenlerinin katsayı değerleri sırasıyla 0,29 ve 0,32 olarak belirlenmiştir. Bu katsayılar, turizm yatırımlarının iktisadi büyüme üzerinde yapısal ve uzun vadeli etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Turizm altyapısının gelişmesi, konaklama kapasitesini artırarak turizm talebini desteklemekte ve hizmet üretimini genişletmektedir. Aynı zamanda turizm işletmelerinin artması sektörde rekabeti artırarak hizmet kalitesinin gelişmesine ve istihdam artışına katkı sağlamaktadır. T-istatistik değerlerinin 2'nin üzerinde olması, bu değişkenlerin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

VECM modelinin önemli bileşenlerinden biri olan hata düzeltme terimi katsayısının yaklaşık -0,63 olarak bulunması, sistemde oluşan kısa dönem sapmaların uzun dönem dengeye doğru düzeltildiğini göstermektedir. Negatif ve anlamlı hata düzeltme katsayısı, ekonomik sistemde meydana gelen şokların belirli bir süre içerisinde ortadan kalktığını ve turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasında güçlü bir denge mekanizması bulunduğunu ifade etmektedir. Bu katsayı değeri, sistemde meydana gelen dengesizliklerin yaklaşık %63 oranında bir sonraki dönemde düzeltildiğini göstermektedir. Bu sonuç turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecinde dengeleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

VECM testinden elde edilen en önemli fayda, ekonomik değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkilerin yalnızca varlığını değil, aynı zamanda bu ilişkinin büyüklüğünü ve ekonomik etkilerini ortaya koymasındır. Model, kısa dönem dalgalanmaların uzun dönem büyüme üzerindeki etkilerini analiz etme imkânı sunarken, ekonomik sistemin dengeye dönüş hızını da ölçmektedir. Bu nedenle VECM sonuçları, turizm sektörüne yönelik yatırım politikalarının belirlenmesi, sürdürülebilir büyüme stratejilerinin oluşturulması ve makroekonomik istikrarın sağlanması açısından önemli bilimsel bulgular sağlamaktadır.

Tablo 11: VECM Kısa Dönem Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	p Değeri	Yorum
Hata Düzeltme Terimi (ECT-1)	-0.63	-4.16	0.000	Uzun dönem dengeye dönüş var
Δ Turizm Geliri	0.29	2.88	0.006	Kısa dönem etkili
Δ Turist Sayısı	0.24	2.41	0.019	Kısa dönem etkili
Δ Harcama	0.18	2.06	0.042	Kısa dönem etkili

Test Sonuçlarının Genel Karşılaştırmalı Yorumu

Kısa Dönem Sonuçları

- Turizm gelirleri büyümeyi hızlandırmaktadır.
- Turist sayısı hizmet sektöründe üretim artışı sağlamaktadır.
- Turizm harcamaları iktisadi büyümenin niteliğini ve kalitesini artırmaktadır.

Uzun Dönem Sonuçları

- Turizm sektörü iktisadi büyümenin sürdürülebilir bileşenidir.
- Turizm yatırımları sermaye birikimini artırmaktadır.
- Turizm altyapısı büyümenin yapısal belirleyicisidir.

Uygulanan birim kök testleri, eşbütünleşme analizleri, VAR modeli, VECM modeli ve Granger nedensellik testlerinden elde edilen bulgular, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasında hem kısa dönemli hem de uzun dönemli güçlü ve çok boyutlu bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Öncelikle birim kök testleri sonucunda değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadığı, ancak birinci farkları alındığında durağan hale geldiği belirlenmiştir. Bu durum, turizm gelirleri, turist sayısı, turizm yatırımları ve iktisadi büyüme göstergelerinin zaman içerisinde ortak eğilimler sergilediğini göstermektedir. Makroekonomik açıdan bu sonuç, turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecine entegre olmuş yapısal bir sektör olduğunu ve bu değişkenlerin birlikte uzun dönemli hareket eğilimi gösterdiğini ifade etmektedir.

Johansen eşbütünleşme testinden elde edilen bulgular, turizm sektörü değişkenleri ile iktisadi büyüme arasında uzun dönemli denge ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuştur. Eşbütünleşme ilişkisi, turizm sektöründe meydana gelen yapısal gelişmelerin iktisadi büyüme üzerinde kalıcı etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Turizm gelirleri ve turist hareketliliğinin artması, ülkeye döviz kazandırarak cari dengeyi desteklemekte, hizmet üretimini genişletmekte ve istihdam olanaklarını artırmaktadır. Aynı zamanda turizm altyapısına yapılan yatırımlar sermaye birikimini güçlendirerek iktisadi büyümenin sürdürülebilirliğini destekleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu sonuç, turizm sektörünün iktisadi büyümenin yalnızca tamamlayıcı bir unsuru değil, aynı zamanda büyümeyi tetikleyen stratejik bir sektör olduğunu göstermektedir.

Maximum Eigenvalue testinden elde edilen bulgular, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki uzun dönem ilişkinin belirli bir temel denge mekanizması etrafında yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Bu sonuç, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin sistematik ve istikrarlı bir yapı sergilediğini göstermektedir. Turizm faaliyetlerinin sürekliliği, iktisadi büyüme sürecinde dalgalanmaların azaltılmasına ve ekonomik istikrarın güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle turizm gelirlerinin düzenli döviz girişi sağlaması, makroekonomik kırılganlıkların azaltılması açısından önemli bir rol oynamaktadır.

VAR modeli sonuçları, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki kısa dönemli etkilerini açık biçimde ortaya koymaktadır. Analiz sonuçlarına göre turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm harcamaları iktisadi büyümeyi hızlandıran temel talep unsurlarıdır. Turizm talebinde meydana gelen artış, konaklama, ulaştırma, ticaret ve eğlence sektörlerinde üretim hacmini artırarak ekonomik faaliyetlerin canlanmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca turizm altyapı yatırımlarının artması, inşaat ve hizmet sektörleri arasında güçlü bağlantılar oluşturarak iktisadi büyümenin çarpan etkisini güçlendirmektedir. Bu durum turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecinde kısa dönemli konjonktürel dalgalanmalar üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

VECM modelinden elde edilen sonuçlar, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin yalnızca kısa dönemli değil, aynı zamanda yapısal ve uzun dönemli bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır. Hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, sistemde meydana gelen kısa dönem sapmaların zaman içerisinde ortadan kalktığını ve değişkenlerin tekrar uzun dönem denge seviyesine döndüğünü göstermektedir. Bu bulgu, turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecinde dengeleyici bir mekanizma oluşturduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda turizm yatırımlarının iktisadi büyümenin istikrarlı bir şekilde devam etmesine katkı sağladığı görülmektedir.

Granger nedensellik test sonuçları ise turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasında karşılıklı etkileşim bulunduğunu göstermektedir. Turizm gelirleri ve turist sayısından iktisadi büyümeye doğru güçlü nedensellik ilişkisi bulunurken, iktisadi büyümeden turizm yatırımlarına doğru da nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu çift yönlü ilişki, turizm sektörünün iktisadi büyümenin hem nedeni hem de sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. İktisadi büyümenin artması turizm altyapısının gelişmesini sağlarken, turizm faaliyetlerinin artması da iktisadi büyüme performansını desteklemektedir. Bu karşılıklı etkileşim, turizm sektörünün ekonomik kalkınma sürecinde stratejik bir rol oynadığını göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde tüm ekonometrik analizlerden elde edilen bulgular, turizm sektörünün iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından kritik bir sektör olduğunu ortaya koymaktadır. Turizm faaliyetleri döviz kazandırıcı özelliği sayesinde dış ticaret dengesini desteklemekte, istihdam artışı sağlayarak gelir dağılımını iyileştirmekte ve bölgesel kalkınmaya katkı sunmaktadır. Ayrıca turizm sektörü diğer sektörlerle kurduğu güçlü bağlantılar sayesinde iktisadi büyümenin çarpan etkisini artırmaktadır. Bu bulgular doğrultusunda turizm sektörüne yönelik uzun vadeli yatırım politikalarının geliştirilmesi, turizm ürün çeşitliliğinin artırılması ve yüksek katma değerli turizm türlerinin teşvik edilmesi, iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından önemli politika önerileri olarak ortaya çıkmaktadır.

Elde edilen Johansen, VAR ve VECM analizleri turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasında hem kısa dönemli hem de uzun dönemli güçlü bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Turizm gelirleri ve turist hareketliliği iktisadi büyümeyi destekleyen temel unsurlar olarak ortaya çıkarken, turizm altyapısı ve yatırım kapasitesi büyümenin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Ayrıca hata düzeltme mekanizması, turizm sektörünün ekonomik sistem içerisindeki dengeleyici rolünü ortaya koymaktadır.

5.SONUÇ ve DEĞERLENDİRME ANALİZİ

Bu çalışmada turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki çok boyutlu ekonometrik yöntemler kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecinde hem talep yönlü hem de arz yönlü kanallar aracılığıyla etkili olduğunu göstermektedir. Birim kök testleri, değişkenlerin durağan olmadığını ancak farkları alındığında durağan hale geldiğini ortaya koyarak turizm ve iktisadi büyüme göstergelerinin zaman içerisinde ortak eğilimler sergilediğini göstermiştir. Bu durum, turizm faaliyetlerinin ekonomik yapı içerisinde rastlantısal değil, sistematik ve yapısal bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır.

Johansen eşbütünleşme testinden elde edilen bulgular, turizm sektörü değişkenleri ile iktisadi büyüme arasında uzun dönemli denge ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuç, turizm gelirleri, turist sayısı ve turizm altyapısına yönelik yatırımların iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından stratejik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Turizm sektörünün döviz kazandırıcı özelliği, dış ticaret dengesinin güçlenmesine katkı sağlarken, hizmet sektörünün genişlemesi yoluyla istihdam artışını desteklemektedir. Bu bulgular, turizm

sektörünün ekonomik kalkınma politikalarında tamamlayıcı değil, temel büyüme bileşenlerinden biri olduğunu göstermektedir.

Maximum Eigenvalue testinden elde edilen sonuçlar, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki uzun dönem ilişkinin belirli bir temel denge mekanizması etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu durum turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerinde istikrarlı ve sürdürülebilir etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Turizm faaliyetlerinin sürekliliği, iktisadi büyüme sürecinde yaşanan konjonktürel dalgalanmaların azaltılmasına katkı sağlayarak makroekonomik istikrarın güçlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Özellikle turizm gelirlerinin düzenli döviz akışı sağlaması, ekonomik kırılganlıkların azaltılmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

VAR analizi sonuçları, turizm sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki kısa dönemli etkilerini açık şekilde ortaya koymaktadır. Turizm gelirleri, turist sayısı ve kişi başına turizm harcamalarının iktisadi büyümeyi hızlandıran temel unsurlar olduğu belirlenmiştir. Turizm talebinde meydana gelen artış, konaklama, ulaştırma, ticaret ve eğlence sektörlerinde üretim hacmini artırarak ekonomik faaliyetlerin canlanmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum, turizm sektörünün kısa dönemli ekonomik performans üzerinde güçlü bir çarpan etkisi yarattığını göstermektedir.

VECM modelinden elde edilen bulgular ise turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin yapısal ve uzun dönemli karakter taşıdığını ortaya koymaktadır. Hata düzeltme katsayısının anlamlı ve negatif olması, sistemde meydana gelen kısa dönem sapmaların zaman içerisinde ortadan kalktığını ve ekonomik sistemin tekrar dengeye döndüğünü göstermektedir. Bu sonuç turizm sektörünün iktisadi büyüme sürecinde dengeleyici bir mekanizma oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca turizm yatırımlarının sermaye birikimini artırarak uzun dönem büyüme potansiyelini desteklediği görülmektedir.

Granger nedensellik analizinden elde edilen bulgular, turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasında çift yönlü bir etkileşim bulunduğunu göstermektedir. Turizm faaliyetleri iktisadi büyümeyi desteklerken, iktisadi büyümenin artması turizm yatırımlarını teşvik etmektedir. Bu karşılıklı etkileşim, turizm sektörünün iktisadi büyümenin hem nedeni hem de sonucu olan stratejik bir sektör olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum turizm sektörüne yönelik politikaların makroekonomik büyüme stratejileri ile entegre edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Analizlerden elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, turizm-büyüme ilişkisinin tek boyutlu bir yapıdan ziyade çok yönlü bir karakter taşıdığı görülmektedir. Granger nedensellik testleri turizm öncüllü büyüme yaklaşımını desteklerken, VAR modeli karşılıklı etkileşim hipotezine işaret etmekte, VECM modeli ise turizmin uzun dönemli büyüme dinamiklerinin temel bileşenlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum turizm sektörünün makroekonomik performans üzerinde hem kısa dönem dalgalanmaları yönlendiren hem de uzun dönem kalkınma süreçlerini şekillendiren stratejik bir sektör olduğunu göstermektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgular, turizm sektörünün bölgesel kalkınma, gelir dağılımı ve istihdam artışı açısından da önemli katkılar sağladığını göstermektedir. Turizm faaliyetleri özellikle gelişmişlik düzeyi düşük bölgelerde ekonomik hareketliliği artırarak bölgesel gelir farklılıklarının azaltılmasına katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda turizm sektörü emek yoğun yapısı sayesinde işsizlik oranlarının azaltılmasına destek olmaktadır. Bu durum turizm sektörünün sosyal refah artışı açısından da önemli bir politika aracı olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak elde edilen ekonometrik bulgular, turizm sektörünün iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından kritik bir rol üstlendiğini göstermektedir. Turizm yatırımlarının

artırılması, turizm çeşitliliğinin geliştirilmesi ve sürdürülebilir turizm politikalarının uygulanması iktisadi büyümenin güçlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu analizler turizm sektörünün yalnızca hizmet sektörü içerisinde yer alan bir faaliyet alanı olmadığını, aynı zamanda ulusal kalkınma stratejilerinin merkezinde yer alan büyüme odaklı bir ekonomik unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Turizm sektörünün sürdürülebilir büyüme üzerindeki etkileri dikkate alındığında, sektörün yalnızca iktisadi büyüme aracı değil, aynı zamanda ekonomik dayanıklılığı artıran stratejik bir alan olduğu görülmektedir. Küresel ekonomik dalgalanmalar, finansal krizler ve dış şoklar karşısında turizm sektörünün çeşitlendirilmesi ve yüksek katma değerli turizm türlerinin geliştirilmesi, iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda turizm sektörünün dijitalleşme, çevresel sürdürülebilirlik ve yenilikçi hizmet modelleri ile desteklenmesi gerekmektedir.

Politika ve Patika Analizi Kapsamında Çözüm ve Yöntem Önerileri:

1. Turizm yatırımlarının bölgesel kalkınma planları ile entegre edilerek dengeli büyüme patikasının oluşturulması.
2. Yüksek katma değerli turizm türlerinin (sağlık, kongre, kültür, gastronomi, spor turizmi) geliştirilmesi.
3. Turizm altyapı yatırımlarının ulaştırma, dijital hizmetler ve sürdürülebilir enerji sistemleri ile desteklenmesi.
4. Turizm sektöründe hizmet kalitesini artıracak insan sermayesi yatırımlarının güçlendirilmesi.
5. Turizm gelirlerinin çeşitlendirilmesi ve sezonluk dalgalanmaların azaltılması için dört mevsim turizm stratejisinin uygulanması.
6. Turizm sektöründe dijitalleşme ve akıllı turizm uygulamalarının yaygınlaştırılması.
7. Yerel ekonomilerin turizm değer zincirine entegrasyonunun sağlanarak bölgesel refahın artırılması.
8. Turizm sektörünün dış şoklara karşı dayanıklılığını artıracak kriz yönetimi ve risk yönetimi politikalarının geliştirilmesi.
9. Çevresel sürdürülebilirliği destekleyen yeşil turizm yatırımlarının teşvik edilmesi.
10. Turizm politikalarının makroekonomik büyüme stratejileri ile koordineli şekilde planlanarak uzun dönem kalkınma patikasının güçlendirilmesi.

Elde edilen bulgular, turizm sektörünün iktisadi büyümenin sürdürülebilirliği açısından kritik bir rol oynadığını göstermekte ve sektörün stratejik kalkınma politikaları içerisinde öncelikli alanlardan biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Airey, D., & Tribe, J. (2006). *An international handbook of tourism education*. Elsevier.
- Aksu, L. (2018). *İktisadi büyüme, iktisat okullarının bakış açısı ve Türkiye*. IKSAD Publishing House.
- Aksu, L. (2025). İnanç turizmi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkilerin analizi. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Researches*, 11(57), 42-81.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jordá, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.

- Brida, J. G., & Pulina, M. (2010). A literature review on the tourism-led-growth hypothesis (Working Paper No. 2010/17). Centre for North South Economic Research, University of Cagliari and Sassari.
- Brida, J. G., Gómez, D. M., & Segarra, V. (2020). On the empirical relationship between tourism and economic growth. *Tourism Management*, 81, 104131.
- Cohen, E. (1972). Toward a sociology of international tourism. *Social Research*, 39(1), 164-182.
- Cooper, C., Fletcher, J., Fyall, A., Gilbert, D., & Wanhill, S. (2008). *Tourism: Principles and practice* (4th ed.). Pearson Education.
- Doğru, T., & Bulut, U. (2018). Is tourism an engine for economic recovery? Theory and empirical evidence. *Tourism Management*, 67, 425-434.
- Dwyer, L., & Forsyth, P. (2006). *International handbook on the economics of tourism*. Edward Elgar Publishing.
- Eugénio-Martín, J. L., Morales, N. M., & Scarpa, R. (2011). Tourism and economic growth in Latin American countries. *Tourism Economics*, 17(2), 447-468.
- Figini, P., & Vici, L. (2010). Tourism and growth in a cross-section of countries. *Tourism Economics*, 16(4), 789-805.
- Freyssinet, J. (1985). *Az gelişmişlik iktisadı* (M. A. Kılıçbay & T. Öçal, Çev.). Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Gürbüz, A. K. (1998). *Turizmin ekonomik analizi*. Alem Basım Yayım.
- Katircioğlu, S. T. (2009). Tourism, trade and growth: The case of Cyprus. *Applied Economics*, 41(21), 2741-2750.
- Lee, C. F., & Chang, C. P. (2008). Tourism development and economic growth: A closer look at panels. *Tourism Management*, 29(1), 180-192.
- MacCannell, D. (1976). *The tourist: A new theory of the leisure class*. University of California Press.
- Mathieson, A., & Wall, G. (1982). *Tourism: Economic, physical and social impacts*. Longman.
- Oh, C. H. (2005). The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism Management*, 26(1), 39-44.
- Özgüven, A. (1988). *İktisadi büyüme, iktisadi kalkınma, sosyal kalkınma, planlama ve Japon kalkınması*. Filiz Kitabevi.
- Page, S. J. (2016). *Tourism management* (5th ed.). Routledge.
- Sequeira, P. M., & Campos, C. (2007). International tourism and economic growth: A panel data approach. *Tourism Economics*, 13(4), 541-552.
- Sharpley, R. (2002). *Tourism and economic development*. Channel View Publications.
- Sharpley, R. (2009). *Tourism development and the environment: Beyond sustainability?* Earthscan.
- Sinclair, M. T., & Stabler, M. (2005). *Tourism economics: Principles and practice*. Routledge.
- Smith, S. L. J. (1994). The tourism product. *Annals of Tourism Research*, 21(3), 582-595.

- Song, H., & Li, G. (2008). Tourism demand modelling and forecasting: A review of recent research. *Tourism Management*, 29(2), 203-220.
- Tang, C. F., & Tan, E. C. (2015). Does tourism effectively stimulate Malaysia's economic growth? *Tourism Management*, 46, 158-163.
- United Nations World Tourism Organization. (2010). *International recommendations for tourism statistics*. UNWTO.
- United Nations World Tourism Organization. (2020). *International tourism highlights*. UNWTO.
- United Nations World Tourism Organization. (2022). *Tourism and economic impact report*. UNWTO.
- United Nations World Tourism Organization. (2023). *Tourism and economic growth report*. UNWTO.
- Ülgener, S. F. (1991). *Milli gelir, istihdam ve iktisadi büyüme*. Der Yayınları.
- Weaver, D. (2010). *Sustainable tourism: Theory and practice*. Elsevier.